

Ivo Paić

## IDEOLOGIJA I NJENO PROIZVOĐENJE

### I

Neovisno o tome kako nam se ideologija prikazuje, kako biva zahvaćena mišljenjem/djelovanjem i kako su ljudi njome obuhvaćeni, ona je u ovom povijesnom svijetu, *ontologijskim razlogom* još neprevladani „moment” i „strana” društvene zbilje.<sup>1</sup> Ako je ta tvrdnja doista zasnovana slijedi da ideologija sudjeluje u mišljenju/djelovanju: ona je na djelu u produkciji i reprodukciji, u pronosjenju i ograničavanju, u prelamanju i prevladavanju određenih sadržaja života ljudi. Zato se mišljenje/djelovanje ne mogu razračunati s ideologijom idući izvanjskim putovima, krećući se tek rubom i obilaznicama biti povijesne zbilje. Ako ideologija nije nešto van zbilje i čovjeka, o njoj se i ne može izvanjski djelotvorno zboriti: ne može se izvesti razračunavanje s ideologijom mimo upitnosti koja pogađa mišljenje/djelovanje u sadržajima njihove povijesne opstojnosti. Takve metodički preduvjetne tvrdnje zapućuju u prostor bitnih povijesno-ontologijskih i egzistencijskih pitanja; u prostor predoblikovanog iz kojega se nadaje mogućnost (kao napetost *dynamei* i *energei* proizvođenja bića u povijesni svijet.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> „...mi se trebamo pozabaviti poviješću ljudi, budući da se skoro čitava ideologija reducira ili na iskrivljeno shvaćanje te povijesti ili na potpunu apstrakciju o njoj. *Ideologija sama samo je jedna strana te povijesti*”. (Marx — Engels, *Njemačka ideologija*, *Naše teme*, br. 5, 1967, str. 875; u prijevodu Ante Pažanina).

<sup>2</sup> Modifikacije, preobrazbe, promjene, inačenja... postojećega, djelo su ljudi. No, djelotvornost vazda pripada određenom

Zato se ne može povesti dovoljno djelotvoran *izravan* razgovor o ideologiji, posebice, kao o nekakvom posebnom učenju o ideologiji izvedenom iz posebne teorije ideologije; nadalje, takav je pristup, vjerojatno, nespojiv s cjelinom Marxove misli. Ako je tako onda se iz ma koliko dobro probranih stranica Marxova djela — po uzoru na već uvriježena razlaganja Marxa i marksizma — ne može razviti *posebna znanost* ideologije (primjerice: po ugledu na sociologiju spoznaje), a da se pri svemu tome ostane uz temeljnu nakanu i cjelovitost Marxova misaonog pothvata, njegove tek dijelom provedene ideje „znanosti povijesti”. U radikalnijem postavu, isto to može se ovako izraziti: razvijanje posebne znanosti ideologije na nužan način u mišljenju/djelovanju reproducira ideologijske načine odnošenja, njihovu odvojenost od cjelovitosti cjeline.<sup>3</sup>

povijesnom *toposu* mišljenja/djelovanja, pa je dospijeće u *mjeru* energije i dinamike društvenog bitka ono najviše i najteže što ljudi mogu učiniti da bi uopće proizveli svoj povijesni svijet i sebe u njemu. Pohvale i pokude ideologiji — kakve se poduzimlju neovisno o rečenoj umjerenosti, same padaju, kako ću u osnovnim crtama i pokazati, u „sferu” tipova i načina ideologijskog odnošenja.

<sup>3</sup> Enciklopedijske i leksikonske obrade odrednice „ideologija”, posredno indiciraju razložnost gornjih tvrdnji-pretpostavki. Na primjer: a) Heinz Robert Schlette pokazuje kako je tek s Marxom „ideologija” promaknuta u rang temeljnog filozofijskog pojma: dakle, pojma koji svoj rang i svoje značenje dobiva tek u sustavu i u supripadnosti pojmovima što tvore  *cjelinu* svjetonazorne pozicije, pojma koji se zato ne može *izlučiti* iz mišljenja cjeline kao filozofijske cjeline i kao cjeline filozofijskog mišljenja. Iz takve pozicije jasno se pokazuje parcijalnost (u biti: ideologičnost) spoznajno-kritičkih neopozitivističkih, i iz vidokruga sociologije spoznaje poduzetih, promišljanja ideologije, zatim, nedostatnost ideje „postideologijskog razdoblja, osobito nedostatnost nedijalektičkog stava „kritičkog racionalizma” Russella, Poppera... (Uspor. *Handbuch philosophischer Grundbegriffe*, t. 3, Kösel Verlag, München 1973, str. 720—728). b) E. Šilšov sociologijski prikaz ideologije odmah se ograničuje na *određene* načine nazorâ-modelâ, normi, sudova — što naravno počinje i ostaje u okružju razumijevanja i objašnjenja fenomenologije i fenomenalnosti do svijesti dovedenog interesa, ispušta se pitanje o ontologijskim i ontičkim rangovima i preduvjetima tvorenja i proizvođenja ideologije. (Uspor. *Wörterbuch der Soziologie*, t. 2, W. Bernsdorf, Fischer Taschenbuch, Frankfurt am Main 1972, str. 354—357). c) Ideologija se određuje i kao cjelina svjetonazora, kao *sistem* političkih, pravnih, ekonomijskih, pedagogijskih, umjetničkih, moralnih i filozofijskih stavova determiniranih određenim klasnim interesom. Tako slijedi da ideologija zaposjeda cjelinu prostora mišljenja/djelovanja. Ostaje neizgovoreno, ipak nezaobilazno pitanje: može li se sustavno oblikovan klasni interes (kao poseban interes!) protegnuti na cjelinu i sve aspekte misaonog i praktičkog prisvajanja svijeta bez *ozbiljne opasnosti* blokiranja onih ljudskih mogućnosti (mogućnosti same povijesne zbilje) kojima klasni interes nije

Slijedeći se nacrt preduvjeta promišljanja biti ideologije, njena tvorenja i (samo)proizvođenje kreće i pretežno ostaje u okvirima prethodno naznačenih tvrdnji, dvojbi i pitanja.<sup>4</sup> Držim da se one određeniye mogu pojaviti bar tematizacijom dva, vjerojatno, bitna problemska sklopa promišljanja (razumijevanja, objašnjenja) ideologije:

(I) Što je bit Marxova shvaćanja ideologije i njena tvorenja? Iz koje se *pozicije* mišljenje može dovinuti do *suvremenog* pristupa poticajnosti Marxova misaonog poticaja u pitanju i odgovorima na pitanje o ideologiji?

(II) Konkretnan povijesni društveni sklop (sustav ustrojstvo zbilje) oposebljuje se i prožima u različitim oblicima načelno dovršenog i/ili nastajućeg *društvenog racionaliteta*. Kapitalsko društvo, etatističko ustrojstvo socijalizma i — ono što se oklijevajući tek probija kroz protuslovlja — poticanje socijalističkog procesa prema slobodnoj materijalnoj i duhovnoj proizvodnji života u *zajednici*, bitni su tipovi društvenog racionaliteta. Kako stoji s ideologijom, njenim tvorenjem, proizvođenjem i samoproizvođenjem u tim oblikovanim i nastajućim, pomaljajućim tipovima društvenog racionaliteta?

Uz bit Marxova razumijevanja ideologije i njena tvorenja često se najizravnije vezuje ulomak sa stranica

---

dovoljno prostran okvir oslobađanja, a mogućnosti su eminentno ljudske. Ako se posvemašnja ideologizacija podržava realnim (osamostaljenim!) moćima politike, onda se — primjera radi — cjelokupni „duhovni sektor“ pretvara u funkciju jedne volje za moći koja od duha traži tek podatak za svijet na njenu vlastitu sliku i priliku, a ne oslobađanje svega što ljudski ingenium može osloboditi kao ljudsko. Uspor. *Marxistisch — Leninistisches Wörterbuch der Philosophie*, t. 2, Rowohlt, Hamburg 1972, str. 504. i dalje.

<sup>4</sup> Veći dio tekstova ovog i idućeg broja *Marksizma u svetu* nastoji razviti pitanja i dospjeti do odgovora na pitanje: kako se proizvodi ideologija u određenim sadržajima društvenog procesa i kako ideologija *sebe* proizvodi u pojedinim osposobljenim ili relativno osposobljenim sadržajima i oblicima proizvodnje života. Neovisno o rezultatima do kojih se u pojedinim tekstovima dolazi to su (bar što se tiče pitanja) primjereni načini posuvremenjivanja Marxove bitne upravljenosti ka *konkretnom, određenom* načinu proizvodnje života u svim aspektima materijalne i duhovne produkcije. Na stranicama ovog predgovora posebno ću uputiti na takve tekstove, manje, pak, na one u kojima je još uvijek riječ o „ideologiji uopće“. Kako su tekstovi raspoloživi čitatelju, njegovom kritičkom prosuđivanju, nalazim da nije potrebno ulaziti u detaljne analize svega što je napisano na respektivnom broju stranica dvaju brojeva časopisa i svega što autori različitih orijentacija zборе o ideologiji. Uostalom, predgovor i shvaćam kao način vlastitog govora o onome što u časopisu slijedi, vlastitog govora o onome što je dobrim dijelom, izričito ili podrazumijevajuće, sadržano u samim tekstovima.

njegove i Engelsove *Njemačke ideologije*: „Proizvodnja ideja, predodžbi, svijesti, izvorno je neposredno isprepletena materijalnom djelatnošću i materijalnim saobraćanjem ljudi, govorom zbiljskog života. Predočivanje, mišljenje i duhovno saobraćanje ljudi ovdje se pojavljuju još kao neposredna emanacija njihova materijalnog ponašanja. Isto važi za duhovnu proizvodnju, kako je ona predstavljena u govoru politike, zakona, morala, religije, metafizike itd. nekog naroda. Ljudi su proizvođači svojih predodžbi, ideja... ali zbiljski, djelatni ljudi, kakvi su uvjetovani određenim razvitkom svojih proizvodnih snaga i odnosa koji do svojih najdaljih formacija odgovaraju tim proizvodnim snagama. Svijest nikad ne može biti nešto drugo nego svjesni bitak, a bitak ljudi je njihov zbiljski proces života. Ako se u čitavoj ideologiji ljudi i njihovi odnosi pojavljuju kao u *camera obscuri* postavljeni na glavu, onda taj fenomen proizlazi jednako tako iz njihova historijskog životnog procesa kao što obrtanje predmeta na mrežnjači oka proizlazi iz njihova neposredno fizičkog životnog procesa”.<sup>5</sup>

Čitanje Marxova teksta može ići različitim pa i suprotnim smjerovima. Svi smjerovi čitanja ne otkrivaju bit teksta. Što će se na tekstu doista vidjeti, to ovisi o poziciji čitanja, o uporišnoj točki mišljenja iz koje se nadaje vidokrug čitača. Prva je, i čini se, najčešća, biti teksta izvanjska pozicija: ona koja izvanjskim svjetlom spoznaje prosvjetljuje *camerum obscurum* ideologije. Iz druge se, manje oprobane pozicije, raspitujemo: je li u Marxovu tekstu na djelu tvorenje „ideosfere” naročite vrste? Trećoj je poziciji stalo do ustanovljenja vrste i načina provedbe vodećeg Marxovog interesa spoznavanja ideologije. Četvrta se i najbitnija pozicija (osloncem na kritiku prethodne tri) ustanovljuje dvostrukom međusobno povezanom refleksijom: refleksijom o vodećem interesu spoznavanja Marxova djela radi njegova posu vremena i refleksijom o vodećem interesu spoznavanja suvremenosti (u njenu zahvatu i ideologije) — da bi se mišljenje/djelovanje dovinuli do vlastite zadaće.

### 1. *Camera obscura ideologije i njeno izvanjsko prosvjetljenje*

Moderna društvena znanost — uključujući i različite načine njena „marksističkog” prakticiranja — teško se oslobađa privlačne ideje objektivnosti; ona je još u vla-

<sup>5</sup> *Njemačka ideologija*, str. 880.

sti te ideje. Obuhvaćena idejom objektivnosti znanost se razvija kao samouvjerenom držanje u povijesnom svijetu; prožeta je uvjerenjem o izvjesnosti i valjanosti stava: postoji univerzum bića („objektivna stvarnost“) raspoloživih istraživanju, istraživačkom zahvatu. Takvom se izvanjskom pristupu sama stvar (odnos-proces) prikazuje naprosto *objektom* istraživanja. Čim se proces-odnos preimenuje u objekt, izgleda sve stoji do toga da se odgovori na pitanje: koja teoretsko metodologijska pozicija osigurava obuhvat „objekta“ u precizno određenom aspektu njegove smirene i za istraživanje izlučene *objektivnosti*? U rezultatu se, primjereno tome, *prikazuje*, „odražen“, „izražen“ sam objekt u njegovoj objektivnosti. Ukratko, istraživanjem vlada neproblemski prihvaćena predodžba korespondencije objektivnosti i objektivnosti, onoga „po sebi“ objekta i „za nas“ objekta. Izostaje, pak vezivanje „objekta“ za ljudska značenja i svjesno izražavanje značenjskih intencija koje (u aktu samorefleksije istraživača) treba dovesti do svijesti prije nego što se — posve olako — stvar preimenuje u objekt, a pozicija spoznavajućeg subjekta u suhu znanstvenost ispražnjenu od svega povijesnog, praktičkog, osjetilnog. Po strani te samorefleksije ideologija je davno postala objektom istraživanja.<sup>6</sup> Ona su dobro uznapredovala po crti uvjerenja: moguće je izvana prosvijetliti *camera obscura* ideologije, taj „najtamniji“ pojam u marksizmu.<sup>7</sup> U svemu je na djelu nada da će izvanjskim svjetlom spoznaje *camera obscura* — od nečega „po sebi“, od objekta — postati *camera lucida* ili nešto „za nas“ jasno, prozirno, prozračno, kao rezultat rada znanosti pod prevlašću ideje objektivnosti. Izlučivanje, „izrezivanje“ ideologije iz cjeline svega čime je omogućena i iz svega što je njome omogućeno, ideologijski je čin promicanja posebnosti uz sudjel znanosti. Također, ideologijski je čin na djelu gdje izostaje refleksija o pitanju koje „stvara“ ideologiju kao objekt posebnoznanstvenog zahvata. Izgubljena sa-

<sup>6</sup> Za kritiku posebnoznanstvenog raščlanjenja pojma „ideologija“ i kritiku učenja o ideologiji, uspor. prilog Theodora Adorna. Također: H. Lefebvre, *Sociologija spoznaje i ideologija*, *Pitanja*, br. 8, 1970. Metodički, pak, uspor. Adornov stav po kojem je riječ o protuslovljima same stvari, a ne pukim nedostacima metode u posebnoznanstvenim izdvajanjima pitanja o ideologiji; posebno, stav iz priloga Williamsa: možda je uputnije izraz „ideologija“ i njegove različite verifikacije promatrati u sklopu pitanja koja su ih stvorila i u vezi s povijesnim razvitkom.

<sup>7</sup> „Pojam ideologije je jedan od najoriginalnijih i najdalekosežnijih pojmova, koje je Marx uveo; on je ujedno i jedan od najtežih i najtamnijih, iako je ušao u kolokvijalni govor“ (Lefebvre, *naved. djelo*, str. 596).

morefleksija subjekta na nužan način održava momente *nesvjesnog* (o cjelini neosvještenog) u pristupu ideologiji i obuhvaćenosti pitaoca *ideologijom*. Ako je — kako se obično shvaća — ideologija nešto posebno što navlači ruho općega, onda se u okružju predmetnodisciplinarnog i, u njemu, metodički nužnog izoliranja ideologije i njena pretvaranja u objekt, gubi i mogućnost pitanja o njenoj posebnosti i njenoj preuzetnoj nakani da se predstavi nečim općim.<sup>8</sup> Nadalje, izgubljena refleksija o pitanju razdvaja to što je u biti nerazdvojno: razumijevanje i objašnjenje. Kompleksni spoznajni akti pro-mišljanja (napora da se u jedinstvu metode, puta, i rezultata izraze bitne mogućnosti mišljenja), u svojoj rastavljenosti, postaju benigni: razumijevanje suprotstavljeno objašnjenju i objašnjenje izdvojeno od razumijevanja su, sa stanovišta jednostrano orijentiranog poznavajućeg subjekta, dvije neovisne „veličine”, a, uzeti zajedno, načelno nedjelotvorni pokušaji iznošenja na vidjelo same stvari mišljenja.<sup>9</sup>

Već *prvo* čitanje prethodno navedenog Marxovog teksta<sup>10</sup> ostavlja jednostrano pripremljena čitača bez odgovora o tome *gdje doista počinje i gdje okončava ideologija*:

a) Ideologija se ponajprije pokazuje kao nekakav način *bivanja svijesti*. Zato se čini da je i prva zadaća: otkrivanje „vrsta”, „slojeva” i načina bivanja svijesti u Marxovu tekstu. Dade se lako razabrati Marxovo razlikovanje: *prvo*, svijesti koja je izravno „isprepletana s materijalnom djelatnošću i materijalnim saobraćanjem ljudi”; *drugo*, svijesti „kako je ona predstavljena govorom politike, zakona, morala, religije, metafizike... nekog naroda”; *treće*, svijest biva ideologija, u njoj se „ljudi i njihovi odnosi pojavljuju kao u *cameri obscuri*, po-

<sup>8</sup> Neideologijska oblička ideologije ne mogu se prozrijeti iz ideologije, iz bilo kojeg stanovišta, posebno onog koje kao posebnost — zaklanja uvid u vlastiti temelj i vlastitu bit. Tako, primjerice, stoji i s eminentno ideologijskim posebnoznanstvenim nastojanjima izlučivanja „teorija” pojedinih regija bića u marksizmu. (Uspor. i prilog T. Adorna).

<sup>9</sup> „...misaonim eksperimentom može se pokazati da bi potpuna zamena intersubjektivnog razumevanja metodima objektivizujućeg opisa i objašnjenja ukinula ne samo mogućnost razumevanja kao pravi metod saznanja već istovremeno i mogućnost svih objektivizujućih opisa i objašnjenja, a s tim i sopstvenu mogućnost” — s pravom, iz vidokruga razumijevanja, primjećuje K. O. Apel (*Tipovi društvenih nauka u svetlosti ljudskih interesa saznanja, Ideje*, br. 5/1979. str. 109).

<sup>10</sup> „Prvo čitanje” — ili očekivanje da će se bez otpora, otvoriti bit teksta.

stavljani na glavu" i, *četvrto*, svijest kao znanost, tačnije, „pozitivna znanost“ ili „znanost povijesti“.<sup>11</sup>

b) Svaki sloj i način bivanja svijesti je na neki ose-  
bujan način proizveden. Ali, prema dijalektičkom nazoru,  
svaki se sloj proizvodi, *sebe* proizvodi. Gdje zapravo  
počinje ideologija *kao svijest*? Općenito, svijest je uvijek  
svijest o nečemu i svijest nečega: ona svagda predstavlja  
nešto i u njoj je nešto predstavljeno. Međutim, predstavl-  
ljanje ili predočivanje nije nužno ideologija. U protiv-  
nom, samo bi, vjerojatno, svijest kao neposredna ema-  
nacija materijalnog života bila nešto što *nije* ideologija.<sup>12</sup>  
Iz teksta je lako razvidno da ideologija *ne počinje* tamo  
gdje se „ljudi i njihovi odnosi pojavljuju kao u *cameri*  
*obscuri*, postavljeni na glavu“. „Postavljanje na glavu“  
Marxu je (iz vidokruga „pozitivne znanosti“) već zorna  
činjenica koju uspoređuje s „mehanizmom“ tamne ko-  
more fotografskog aparata. Početak je skriven u neka-  
kvoj prijelomnoj tački, u nekakvom procesu-odnosu čiji  
je temelj i izvor, čiji je arhé, već u pred-predstavnoj  
„zoni“ svijesti, tamo gdje je ona „isprepletena s materi-  
jalnom djelatnošću i materijalnim saobraćanjem ljudi“. Ako iz  
Marxova teksta nije neposredno vidljiv početak  
ideologije, vidljiv nam je, čini se, bar metodički naputak:  
dok je mišljenje privezano uz nešto već oblikovano,  
dok je obuhvaćeno već oblikovanim učincima *praxisa*,  
ono ne može prosvijetliti *cameru obscuru* ideologije,  
jer se u njoj uopće *ne nalazi* ideologijsko počelo, nego  
tek „mehanizam“ preokretanja.

c) Je li iz Marxova teksta vidljiv bar kraj ideologije?  
Da i ne! Zašto da, a zašto ne? Marx naznačuje jednu  
tačku prijeloma: „Gdje prestaje spekulacija, tu u zbilj-  
skom životu, počinje zbiljska pozitivna znanost, prikazi-  
vanje praktičke djelatnosti, praktičkog procesa razvoja  
ljudi“.<sup>13</sup> No, tačka prijelomnica uopće ne dodiruje ideo-  
logiju u njenom temelju, njenoj biti, fenomenologiji i fe-  
nomenalnosti — ideologija i dalje ostaje; međutim, jav-  
lja se kraj ideologije *za nas*, za mišljenje iz pozicije  
„pozitivne znanosti“. Namjesto ideologije — neka to i  
dalje bude „iskrivljena svijest“ — nastupa „prava“ svi-  
jest „pozitivne znanosti“ čija je zadaća *prikazivanje zbilj-*

<sup>11</sup> Između „pozitivne znanosti“ i „znanosti povijesti“ ovdje  
stavljam znak jednakosti; neovisno o stanovitoj „nespretnosti“  
naziva „pozitivna znanost“ riječ je o istovetnoj namjeri: da se  
s onu stranu posebnostanstvenih parcijalizacija spoznajnog za-  
hvata, obuhvati *cjelina* povijesnog proizvođenja života i da se ta  
cjelina — sustavno, filozofijski i u transfilozofijskoj ozbiljujućoj  
motivaciji revolucionarnog mišljenja — izrazi.

<sup>12</sup> Uspor. prilog M. Henrya.

<sup>13</sup> *Njemačka ideologija*, str. 880.

*skog procesa života ljudi.* Izokrenuto, krivo, „na glavu postavljeno” prikazivanje (kojem izmiče zbiljski proces života, iako je njime omogućeno) *zamijenjeno je i obuhvaćeno* — kao moment cjelokupne procesualnosti — prikazivanjem zbiljskog procesa života. Dakle, za „pozitivnu znanost” *prava camera obscura* počinje „ranije” od gotove, zorne, postavljene na glavu. Marxov *ovako* razmotren tekst ispušta tačku povijesno-ontologijskog i egzistencijskog ranga i značenja kao pravu „tačku” početka ideologije, početka „zamućivanja”, „zatamnjenja” i „mehanizma” preokretanja, „postavljanja na glavu”. Pravi početak je negdje u još-ne-oblikovanom, u još neoblikovanim učincima, uratcima, mišljenja/djelovanja. Ostaje nam, za sada, njegov kategorički stav: naime, kraj ideologije *za nas* koji mislimo iz „pozitivne znanosti”. Međutim, misliti iz „pozitivne znanosti” ne znači nemisaono ponavljati o „mehanizmima” preokretanja, nego dohvatiti ono što uopće omogućuje preokretanje: sam povijesni zbiljski proces života. U njemu se mora nešto zbiti, da bi se na vidljiv način (za „pozitivnu znanost”) očitivalo preokretanje u *cameri obscuri ideologije*.

d) Neka tamna komora je na drugom mjestu, u nekoj možda graničnoj zoni *isprepletenosti* svijesti s materijalnim procesom i materijalnim saobraćanjem, te *nastajanjem* predstavljanja života: nastajanje predstavljanja života *u samoj isprepletenosti!* To nastajanje, zbiivanje, prethodi već artikuliranom *govoru* politike, zakona, prava, morala itd., ono ontologijski i egzistencijski prethodi oblikovanosti oblikovane svijesti kao ideologije. Je li u Marxa riječ o *dvije camere obscure*: jednoj izriječkom tematiziranoj, i drugoj — utemeljujućoj — koja je, izgleda, ostala u mraku? Ostala je u mraku — bar kad je riječ o tekstu *Njemačke ideologije* — upravo ona tamna komora (zbiivanje) *po kojoj* je data mogućnost druge. Ostaje na ovom mjestu, pitanje i za „pozitivnu znanost”: može li se prikazati zbiljski proces života, ideologija također, problematizacijom samo onog omogućenog („mehanizma” ideologije) bez onog omogućujućeg (zbiivanja-nastajanja mogućnosti ideologije).

e) Nezadovoljno izostankom izravna odgovora, mišljenje može proslijediti do tačke koja više pojašnjava. *Do* podjele rada kako je prikazana na stranicama *Njemačke ideologije*: „Podjela rada postaje zbilja podjelom tek *od trenutka* kad nastupi podjela materijalnog i duhovnog rada. *Od tog trenutka* naovamo svijest si zbilja *može* umišljati da je nešto drugo nego svijest postojeće prakse, da zbilja predstavlja nešto, a ne da predstavlja



nešto zbiljsko — od *tog trenutka* svijest je u stanju da se emancipira od svijeta i da prijeđe na obrazovanje „čiste” teorije, teologije, filozofije, morala itd.”<sup>14</sup>

Odlučno značenje „trenutka” podjele rada (na materijalni i duhovni) ostaje također nedovoljno osvjetljeno. Iako je tim „trenutkom” omogućeno „da tri momenta, proizvodna snaga, društveno stanje i svijest, mogu i moraju međusobno dospjeti u protivurječnosti... a mogućnost da ne dospije u protivurječnost nalazi se samo u tome da se podjela rada nanovo ukine”<sup>15</sup>. Ovdje je potrebno izlučiti dva značajna stava:

*Prvo*, s podjelom rada data je mogućnost „umišljanja” svijesti „da je nešto drugo nego svijest postojeće prakse”;

*Drugo*, s podjelom rada data je nužnost protuslovlja i sukoba navedena tri momenta.

*Mogućnost i nužnost!* U temelju mogućnosti „uobraženja” nalazi se nužnost protuslovlja i sukoba proizvodne snage, društvenog stanja i svijesti *po činu* („trenutku”) podjele rada na materijalni i duhovni. I rečena mogućnost i navedena utemeljujuća nužnost su, dakle, *po radu*, po načinu odnosa njegovih materijalnih i duhovnih potencija. Određeno zbivanje, bivanje rada pokazuje se Marxu mjerodavnim za mišljenje protuslovlja društvenog procesa i svakojakih „uobraženja” svijesti — pri čemu je ideologija način radikalizacije *nesvjesnog* izokretanja, predstavljanja života u njegovim protuslovljima koja su, što valja ponoviti, *po radu*. Dakle, načelno je jasno što je sve omogućeno (kao mogućnost i kao nužnost) podjelom rada, „trenutkom” podjele rada. Ostaje nejasna *bit* „trenutka”, të njegovo tvorenje, proizvođenje i samoproizvođenje sa svim posljedicama za društvena bitna protuslovlja i način predstavljanja životnog procesa. Tu je i tačka razmeđa u promišljanju ideologije. Može se proslijediti govorom o ideologiji *kao da* je jasan sadržaj biti „trenutka” podjele rada. Napor mišljenja okončava se, primjerice, u podrobnoj stilističkoj i stilolingvističkoj analizi Marxove usporedbe zbiljskog života i *camere obscure*, da bi se na kraju te analize — koja i ne dodiruje podjelu rada — zaključilo kako, eto, govor o *cameri obscuri* pripada *neznanstvenom diskursu* kao da u Marxovu tekstu nije izgovorena bitna riječ o ideologiji. Iz takvog zaključka, onda, slijedi i novi početak

<sup>14</sup> *Njemačka ideologija*, str. 887. Uspor. o tome: I. Paić: *Mišljenje/djelovanje*, Mladost, *Ideje*, Beograd 1979, str. 75. i dalje.

<sup>15</sup> *Njemačka ideologija*, str. 887, 888.

mišljenja ideologije, *izravnog* mišljenja ideologije kao zastupanja klasnih interesa.<sup>16</sup> Problem je riješen njegovim obilaženjem, a problematičnost „novog” problema — zastupanje klasnih interesa — nije vidljiva budući da ostaje u području oblikovanog, vidljivog, tj. interesa kao osviještene potrebe koja pred-leži i interesu i ideologiji. Pravi početak ideologije ostaje netematiziran, jer je ispuštena, nevidljiva zgoda u radu, a po njoj su društvena bitna protuslovlja i ideologija upravo to što jesu. Kao da odavno nije napisano: „Nevidljivi spoj, jači je od vidljivog”.<sup>17</sup> Ispušta li i Marx jakost nevidljivog spoja, ili ga, kao nešto po sebi jasno, naprosto u svemu podrazumijeva, predmnijeva? Na razini *Njemačke ideologije* — kao nacрта ideje i predmeta „znanosti povijesti” — Marx se ne upušta u otklanjanje teškoća detaljnijeg promatranja i prikazivanja materijala *jedne* epohe: njihovo je otklanjanje „uvjetovano pretpostavkama koje se *ovdje nipošto ne mogu dati* jer se nadaju iz studija zbiljskog životnog procesa i akcije individuuma *svake epohe*”.<sup>18</sup> To je, naravno, neizvodljivo i u pogledu *zbivanja rada* kao jezgra konstitucije društvenog bitka i kao *zbivanja* po načinu kojega *jesu* društvena protuslovlja, të nužnost i mogućnost različitih „uobraženja” svijesti. Deceniju i više nakon toga, narav teškoća studija

<sup>16</sup> U analizi „metafore” *camera obscura* — *ideologija* Lodovico Silva zaoštrava pitanje-dilemu: „Ovo poređenje otvara dve mogućnosti: 1) da ga smatramo analogijom, izvorom metafora kao što je ideološki odraz, i 2) da ga smatramo naučnim objašnjenjem”. U prvom slučaju, prema mišljenju L. Silve, riječ je o „književnoj ilustraciji jedne teorije”. U drugoj mogućnosti tumačenje „vodi mehanicističkom razumevanju Marxa po shemi” ideologija — istorijska stvarnost: optički odraz — prirodno-fizička stvarnost. Naravno, to vodi apsurdnom razumijevanju ideologije kao pukog odražaja zbilje. Do ove tačke Silva dobro analizira Marxov tekst. Međutim, teškoće nastaju kad se iz prešutno prihvaćene Engelsove elastifikacije biti i odnosa „baze i nadgradnje” — makar još jednom elastificirane — ostaje na nemisaonom stanovištu o prožetosti i *naknadnosti* djelovanja ideologije na „materijalnu stvarnost”: „istorijska stvarnost višesmerno uslovljava ideologiju, koja pak na isti način *povratno* deluje na istorijsku stvarnost... ta ideologija višesmerno deluje na materijalni aparat...” U tome je tek dio istinita uvida u ideologiju. Mora se, naime, ići i preko toga. Ne samo međuuticaj „materijalnog procesa” i „ideologije”, nego nam valja otvoriti pitanje: *kako ideologija biva sam materijalni proces, kao materijalno saobraćanje.* (L. Silva, *Marxov književni stil*, Kultura, Beograd 1979, str. 69. i dalje). Daleko je produbljenija analiza Hans-Dieter Bahra o radu kao opredmećenoj, opredmećujućoj, bivajućoj i (samo)proizvodećoj ideologiji (političkoj moći). Uspor. *Kritika „Političke tehnologije”, Treći program*, Beograd, leto 1973.

<sup>17</sup> Heraklit, *Fragmenti*, Matica hrvatska, Zagreb 1951, fr. 25.

<sup>18</sup> *Njemačka ideologija*, str. 881.

zbiljskog života, postaje Marxu metodički posve jasna: "U svim društvenim oblicima postoji određena proizvodnja koja određuje (*anweist* — naznačuje, upućuje, doznajuje) rang i utjecaj svim ostalim. Ovo je opće osvjetljenje u koje se utapaju sve boje i koje ih u njihovoj posebnosti modificira".<sup>19</sup> Sve stoji do toga da kategorije — kao izraz određenja egzistencije<sup>20</sup> — izraze i strukturu modernog građanskog društva.<sup>21</sup> Ako je ideologija način predstavljanja egzistencije u određenoj proizvodnji, onda slijedi: prikazivanje ideologijskih odnosa i ideologijskih oblika mora biti izvedeno iz razumijevanja određene proizvodnje, pa ideologijski odnosi i ideologijski oblici također dobivaju svoj međusobni rang i rang u proizvođenju egzistencije, svoju boju i svoje osvjetljenje iz određenog, temeljnog i utemeljujućeg odnosa proizvodnje. Zatim, ako je ideologija određene proizvodnje života, određenog društvenog sklopa, složaja — onda „ideologija uopće“, „ideologija kao takva“ mora biti „prevedena“ (ne: primijenjena) u ideologiju toga složaja. U protivnom, mišljenje ima pred sobom načelno nerješiv zadatak: da, uvažavajući ono povijesno („određenu proizvodnju“), ostavi nepromijenjenim ono nepovijesno („ideologiju uopće“). Oba prikazana metodička Marxova stava<sup>22</sup> ako se misle njihove posljedice, čine nemogućim doista zbiljski razgovor o ideologiji na stranicama *Njemačke ideologije*. Zbiljski je razgovor na djelu, u svojoj cjelovitosti, tek u *Kapitalu*, gdje se Marx doista dao „na zbiljsko prikazivanje, na promatranje i svrstavanje materijala...“ Međutim, najčešće je tako da se utemeljujući razgovor o ideologiji (bilo da je riječ o tumačenju Marxovih stavova, njihovu prihvaćanju ili kritici) okončava s *Njemačkom ideologijom*, gdje njeni autori — prema vlastitom sudu — tek izdvajaju „neke od tih apstrakcija (koje se dadu apstrahirati iz povijesnog razvoja ljudi) koje će(mo) upotrebiti nasuprot ideologiji i objasniti ih na povijesnim primjerima.“<sup>23</sup> Tome treba dodati: prikazivanje ideologije i objašnjavanje apstrakcija na primjeru povijesnog materijala protiv ideologije (prvenstveno filozofije kao ideologije) nije isto što i prikaz ideologije same!

<sup>19</sup> Marx, *Grundrisse...*, Dietz Verlag, Berlin 1953, str. 27.

<sup>20</sup> *Isto*, str. 26.

<sup>21</sup> *Isto*, str. 28.

<sup>22</sup> Mjerodavnost konkretnog istraživanja i određujuća proizvodnja koja daje rang i osvjetljenje...

<sup>23</sup> *Njemačka ideologija*, str. 881.

## 2. *Camera obscura ideologije i pitanje o Marxovom proizvođenju „ideosfere“*

Marxovo mišljenje ideologije može se promatrati i kao napor kojim se „materija“ ideologije prenosi iz područja *nevidljivog* (*arhé* ideologije i njen temelj) u područje *vidljivog*, za nas prezentnog karaktera ideologije. To nevidljivo svojom jakošću, bilo bi pripadno samoj stvari (odnosu-procesu) ili onome što izvanjski pristup određuje kao „objekt“; subjektivno, pak, *nama* je nevidljivi spoj jači od vidljivog, otporniji je prema mišljenju/djelovanju od *nama* vidljivog spoja — ili svakojakih „uobraženja“ svijesti i izokretanja u svijesti. I Marxova bi zadaća bila u tome da se dovine do spoja u njegovoj jakosti: objektnoj i subjektivnoj; da tu jakost otkrije „po sebi“ i „za nas.“<sup>24</sup> Drukčije govoreći: mišljenje bi se dovinulo do toga što jest u spoju, što je u njemu sustavljeno, supripadno, što jest i kako jest u međusobnoj svezi koja mu daje jakost. U protivnom, njegova nas nevidljivost pogađa na (za nas) način nesvjesnog: ne znamo čime i u čemu smo jakošću dodirnuti, pogođeni. Kako, dakle, Marx rješava te teškoće na relaciji „nevidljiv spoj — vidljiv spoj“? Je li to rješavanje zapravo i proizvođenje „ideosfere“: kritika ideologije kroz njeno uspostavljanje? Uspostavlja li Marx već u ideji „pozitivne znanosti“ („znanosti povijesti“) ideosferu, tj. *posebnu sferu govora jedne ideologije*.<sup>25</sup>

<sup>24</sup> Iz vidokruga hermeneutike i prevlasti povijesne predaje, na bit ovoga, primjerice, upućuju i stavovi H. G. Gadamera: „Pitati znači rastaviti i staviti u otvoreno... Dijalektika se sastoji u tome da ne pokušavamo da kazano pogodimo tamo gdje je *slabo*, već da ga upravo dovedemo tamo gdje je odista *jako*... Hegelova dijalektika je monolog mišljenja koji bi pretihodno htio da učini ono što malo-pomalo zrije u svakom pravom razgovoru“; nadalje, što važi i u pogledu čitanja Marxa, „jedan tekst možemo doista razumjeti samo ako smo razumjeli *pitanje* na koje je on odgovor... primjerenost odgovora predstavlja rekonstrukciju pitanja...“ (*Istina i metoda*, V. Masleša, Sarajevo 1979, str. 400—401, 404, 405). Također, u tom smislu, potrebno je razumjeti i Marxov stavak iz *Kapitala* III, naime da bi znanost bila posve izlišna kad bi se poklapali bit i pojava. No taj se stavak ne tiče nekog općeg nepovijesnog načela i objektivističkog držanja istraživača: u njemu je riječ o *neprozirnosti* samog životnog procesa (građanskog društva) za mišljenje obuhvaćeno njime i o prozirnosti toga procesa (razumijevanje pojave kao pojave biti) iz pozicije emancipatorskog interesa spoznavanja, koji se interes otimlje iskušenju prevlasti pojave nad samom biti. (Uspor. *Das Kapital*, III, Dietz Verlag, Berlin 1969, str. 825)

<sup>25</sup> Uspor. Rolan Bart, *Ideosfere, Kultura*, Beograd 1979, str. 119.

a) Prema Barthesu, prvo je obilježje ideosfere — „solidnost”: ideosfera je „govor koji se drži.”<sup>26</sup> To što ga drži isprva je *vanjski* uzrok, a potom uzrok koji je postao *unutrašnjim*. Unutrašnjost je, dakle, proizvedena izvana. Od tog momenta ideosfera funkcionira „sama po sebi”.<sup>27</sup> Ona se početnoj „iluziji stvaranja sistema” otrže i tako postaje sustav odriješen od vlastitog stvaraoaca. Može li se Barthesova formula primijeniti na Marxa? Dosta Marxov *logotekst* u početku proizvođenja pojma ideologije djeluje kao vanjski uzrok:<sup>28</sup> on pridržava i spaja „pojedinne elemente” (poput radnika dok pridržavajući daske pravi (sanduk): ono predoblikovano i oblikujuće za sve bića-procese-odnose, za ideologiju također. Te „elemente” Marx pronalazi u zbiljskom životu i „radom glave koja misli”, koja *proizvodi pojmove*,<sup>29</sup> razvija svijest o biti i međusobnom odnosu zbiljskih pretpostavki proizvodnje života, tj. o odnosu zbiljskih ljudi, njihova djelovanja i materijalnih uvjeta života. Odnosom tih pretpostavki tvori se „društveni bitak”, životni proces ljudi. Bitak je dakle *po odnosu* zbiljskih pretpostavki. Taj odnos je nužno povijesni odnos. Iz njega *neprestano proizlaze* društvena raščlanjenost i država, të cjelokupna duhovna proizvodnja, *inclusive* ideologija. Tu je Marxov ključ razumijevanja temelja i povezanosti cjelokupne materijalne i duhovne proizvodnje. Za proizvođenje sustava<sup>30</sup> odlučujuće je Marxovo nastojanje kojim se sve oblikovano (skrutnuto, statično, oformljeno, na određen način reflektirano, pojmljeno...) reducira i mišljenjem rastvara na predoblikovano. To je postupak kojim se „objekt” razumije kao stvar i „razlaže” u odnos i proces unutar povijesnog složaja zbiljskih pretpostavki života.

<sup>26</sup> *Isto*, str. 121.

<sup>27</sup> *Isto*, str. 121.

<sup>28</sup> „U prvo vreme, elementi su poređani i pričvršćeni jedan za drugi govorom logoteksta. Ti elementi su reči, rečnik sintaksne osobnosti, načini razumevanja, sve ono što bi se moglo nazvati diskurzivnošću, što je još slabo ispitano, ali što se može postaviti kao predmet nauke. Dakle, delovi, elementi Marxovog govora su već postavljeni i povezani Marxovim govorom. Na tom nivou, u tom trenutku, to već liči na sistem, kao što daske u rukama radnikovim liče na sanduk”. (*Isto*, str. 121)

<sup>29</sup> „Konkretni totalitet, kao misleni totalitet, kao misleni konkretum, *in fact* (je) proizvod mišljenja, poimanja” (*Grundrisse*, str. 22). „Cjelina, kako se ona pojavljuje u glavi kao mislena cjelina, proizvod je glave koja misli, koja prisvaja svijet” (*Isto*, str. 22).

<sup>30</sup> Sustavnost sustava Marxove misli — kao proizvod mišljenja, poimanja — jest prvenstveno data u supripadnosti teoretskih tvorevina i u njihovoj pripadnosti samom određujućem odnosu proizvodnje životnog procesa, društvenog bitka.

Zato se govor politike, zakona, morala, religije, metafizike... promatra kao (izravan, posredovan i „izokrenut“) govor zbiljskog života. Za mišljenje on se mora moći razumjeti takvim. Inače, gubi se iz vida bit i sveza temelja i svega temeljem omogućenog, izvedenog u povijesni svijet. Marxova zadaća — u toj tački promišljanja životnog procesa — nije da naprosto odrazi odnose konstitutivne za društveni bitak i proizvođenje procesa života nego da „pridrži“, da *misaono* drži na okupu ono što za drugu svijest obuhvaćenu tim odnosima izgleda neproizvodno i što joj izgleda da nije na nužan način supripadno: naime, odnos proizvođenja društvenog bitka, predstavljanje i ideologijsko izokretanje života na temelju njegove zbiljske izokrenutosti. Ideja „pozitivne znanosti“ konzekvenca je i tih metodičkih osvještavanja. U osnovi domišljanja, ona je okrenuta naprijed. Nije više riječ o tome da se mišljenje pita o načelnom odnosu pretpostavki životnog procesa, njegova različitog predstavljanja i izokretanja. Zadaća je, pak, da se — na temelju izvjesnosti (osiguranosti) stava o načinu proizvođenja materijalnog i duhovnog života — razvija „prikazivanje praktičke djelatnosti, praktičkog procesa razvitka ljudi“. Za mišljenje iz pozicije „pozitivne znanosti“ — mišljenje osviješteno o zabludama u pogledu načelne naravi odnosa momenata konstitutivnih za proizvođenje života — već tim činom „povijest prestaje biti zbirka mrtvih činjenica, kao kod samih još apstraktnih empiričara, ili umišljena akcija umišljenih subjekata, kao kod idealista“.<sup>31</sup> Predmetom „pozitivne znanosti“ postaju materijalni životni procesi, materijalno saobraćanje s kojim je svijest *isprepletena*, predstavljanje toga života u govoru politike, prava itd. kao i sama ideologija. Gledano unatrag, već nacrtom same ideje „pozitivne znanosti“, za *Marxa* prestaje napor izvanjskog „pridržavanja“ u osnovi već oformljena sustava glavnih metodičkih stavova o nužno *povijesnom složaju* tvorbenih momenata materijalne i cjelokupne duhovne proizvodnje. Ideologija slovi kao momenat i način izokrenutog predstavljanja *povijesnog* životnog procesa i zbiljskih (povijesnih) ljudi. Gledano unaprijed, otvara se pitanje: je li „vanjski uzrok“ („pridržavanje“ elemenata sistema u nastajanju) postao unutrašnjim uzrokom? Da li sad Marxov jezički sustav počinje da hvata?<sup>32</sup> da li ideosfera (ako je uopće stvorena)

<sup>31</sup> *Njemačka ideologija*, str. 880.

<sup>32</sup> „To je ternutak alibija, izgovora, mirne savesti. Ideosfera se ‚primila‘ kao krem, kao nadev... i od sada funkcioniše sama po sebi, *iznutra*. Nadalje je to autonomni proizvod u društvenim

počinje funkcionirati sama od sebe neovisno o vlastitom stvaraocu i prvobitno „vanjskom pridržavanju”? postaje li ona samostalan nosilac energije? Tu, mislim, zatajuje Barthesova dijagnoza samim činom Marxove samorefleksije o uvjetima provedbe ideje „pozitivne znanosti”: „Teškoće . . . počinju tek gdje se dademo na zbiljsko prikazivanje, na promatranje i svrstavanje materijala, bilo materijala prošle epohe bilo sadašnjosti, te teškoće mogu se otkloniti studijom zbiljskog života i akcije individua svake epohe.” Početne apstrakcije, neophodne za izvedbu same ideje „pozitivne znanosti”, u provedbi „pozitivne znanosti” „mogu poslužiti da se olakša sređivanje povijesnog materijala, da se naznači redoslijed njegovih pojedinačnih slojeva”.<sup>33</sup> A redoslijed slojeva jest, zapravo, njihov povijesno-ontologijski slijed i odnos. Neponovljiv slijed i odnos slojeva zbilje kako je vidljiv iz pozicije „pozitivne znanosti” i vodećeg interesa spoznavanja u njoj. Ako je ideologija — kao način predstavljanja života — jedan od tih „slojeva” povijesnog materijala, onda, osim početne tvrdnje, ostaje pravo, konkretno pitanje: kakvo je mjesto ideologije u određenom tipu, obliku, luku povijesnog procesa života? Marxovu intenciju provedbe „pozitivne znanosti”, — po mjeri dosljednosti te provedbe — zato, ne pogađa ni druga Barthesova odredba karakteristike ideosfere. Naime, da se u zahvatu ideosfere razvijaju „načini mišljenja koji omogućavaju da se svaka kritika, svaka ograda, pobija njenim uvlačenjem u sistem (ideosfere — I. P.), njenim kodiranjem kodovima sistema”<sup>34</sup> „Pozitivna znanost” sudeći prema razmotrenom stavku *Njemačke ideologije* — doista ne želi zaposjesti cjelokupni prostor govora.<sup>35</sup> Vidljiva je samo Marxova nakana da do svijesti dovede govor činjenica povijesnog života. Sama ta nakana, za sad

kretanjima, *nezavisan nosilac energije*” (Bart, *naved. djelo*, str. 122). Pokazat ćemo, međutim, da ova formulacija doista pogađa, ali ne Marxa, nego neke današnje verzije marksizma.

<sup>33</sup> *Njemačka ideologija*, str. 880.

<sup>34</sup> Bart, *naved. djelo*, str. 122.

<sup>35</sup> To se ne može reći za pojedine eminentno ideologijske interpretacije Marxova djela. U njima je na djelu postupak kojega tvore: preimenovanje Marxove (filozofijske, transfilozofijske) znanosti povijesti u *učenje* (Lehre), preobrazba učenja u *doktrinu* (doctrina), a doktrine u sustav *regulativnih* stavova pod autoritetom osamostaljene političke (samo)volje, primjerice, u momentima „izgradnje socijalizma”. Marksizam postaje *ideosfera*: govor ideologije kojom se kodovima samooznačenog „marksizma” zaposjeda cjelokupan prostor mišljenja/djelovanja. „Marksizam” — kao oformljena ideosfera — postaje zaista „samostalan nosilac energije”.

tek dijelimice shvaćena, vodi novom pitanju: koji je vodeći interes spoznavanja na nužan način povezan s njom?

3. *Tamna komora rada i camera obscura ideologije: o Marksovom vodećem interesu spoznavanja ideologije*

Odluka o zadaći „pozitivne znanosti” ide s odlukom o vodećem interesu spoznavanja, posebice spoznavanja ideologije.

a) Da bi se uopće tematizirao, istražio i prikazao proces života u njegovoj zbiljnosti — i da bi se uopće razumjela ideologija kao *moment* određenog povijesnog života — Marxu je potreban drukčiji „rez” nego što ga u njegovu djelu čita Althusser. Potrebno mu je, kako je prethodno već rečeno, stavljanje „u zagrade”<sup>36</sup> svega oblikovanog i njegovo razumijevanje kao oblikovanog zbivanjem same egzistencije. U strategiji misaonog zahvata to vodi ekonomiji mišljenja, prvenstveno sabiranju napora prema *proizvođenju* egzistencije ili k „sferi” *biti*. Što to znači? Načelno u Marxa ne može biti riječi o dedukciji pretpostavljenog bitka na egzistenciju i eksplikaciji bitka u sferi biti, pojave, zbilje i pojma. Sâmo je zbivanje-proizvođenje egzistencije u području djelatnog, predoblikovanog, mjerodavno proizvođenje *odnosâ* po kojima bitak jest to što jest i također mjerodavno proizvođenje (nizom posredovanja pojava egzistencije) samog pojma zbilje ili pojmljene zbilje. U tome — kad se uzmu u obzir sve operacije preokretanja Hegela (od rada pojma na zbilju rada i proizvođenja egzistencije) Marxu se pokazuje odlučnim osebujno određenje same biti kao „sfere” protuslovlja „koje u sferi bitka opstoji *samo po sebi*.”<sup>37</sup> Tvrdnjom da ideologija „nema vlastitu historiju”,

<sup>36</sup> Redovito je tako da epohalna novost mišljenja „stavlja u zagrade” povijesnu misaonu predaju i važeći viđokrug bića — tražeći novi početak mišljenja svega što jest. Stavljanje, privremeno stavljanje „u zagrade” oblikovanog, (mišljenjem/djelovanjem) proizvedenog, nužan je uvjet takva zahvata — da bi se uopće moglo svjetlom spoznaje otkriti ono što je „do jučer” bilo na drugi način viđeno. Primjereno tome, epohalnosti Marxovog misaonog nastanjanja — pravim uvidima ne vode traženja većeg stupnja tačnosti u Marxovu promišljanju ideologije, nego nužno *drukčije* viđenje ideologije s obzirom na izmjenjenu tačku motrenja cjeline.

<sup>37</sup> Hegel: *Enciklopedija filozofijskih znanosti*, Veselin Malesša, Sarajevo 1965, par. 114. Vid. o tome: V. Sutlić, *Praksa rada kao znanstvena povijest*, Kulturni radnik, Zagreb 1974, str. 270. i dalje.



Marx želi reći: ideologija nije nešto što „opstoji samo po sebi”; ona nema temelj i bit u sebi samoj nego je najopćenitije po egzistenciji. Budući da je po egzistenciji (proizvođenju egzistencije) ona se kao oblikovano, omogućeno, *pokazuje* tek u „sferi” pojma; u „sferi” predstavljanja života, do svijesti dovedenog života *u pojmu*; to je već latencija i „samostalna energija” kretanja pojma, ili novo preokretanje — u zbilji — Hegela „s nogu na glavu”. U razračunavanju s Hegelom izvedena je preinaka od rada pojma na povijesnu zbilju rada i proizvodnja. U razračunavanju s ideologijom, ta metodološki plodotvorna postavka samo je polazna tačka: o ideologiji se ne može sadržajno govoriti bez istraživanja određene proizvodnje egzistencije same. Ideologija je ideologija određene egzistencije. Određena egzistencija jest opstojnost-proizvođenja *supstancije i subjekta* povijesnog životnog procesa. Marxovo traženje određujuće proizvodnje i određujućeg odnosa u *Grundrisse*, nakon uvida da je subjekt (građansko društvo) prosljeđuje prema raspitivanju o samoj biti ili onome što „opstoji samo po sebi”: do zbiljske supstancije-subjekta koja se tiska kroz protuslovlja proizvodeći sebe i određeno, građansko društvo kao „subjekt” dat u zbilji i u glavi. U paradigmatičkom slučaju građanskog društva (kapital — supstancija i subjekt) društvo je *kapitalsko društvo*.

b) „Pronađen” određujući odnos proizvodnje, objelodanjen kapital kao supstancija-subjekt i društvo kao kapitalno društvo, prikazani su na stranicama *Kapitala*. Tu je iznutra prosvijetljena ne samo *camera obscura ideologije* iz *Njemačke ideologije*, nego i *camera obscura* koja je privremeno ostala u sjeni te daleko poznatije a ipak njome omogućene „crne kibernetičke kutije”.

Marxov *Kapital* počinje i završava onim što se *prikazuje* kao bogatstvo kapitalskog društva (roba kao stvar, *ein Ding*) i onim kako se sam životni proces prikazuje za svijest obuhvaćenu kapitalom koji je supstancija-subjekt: Trojnim obrascem<sup>38</sup> u kome rad (za tu svijest)<sup>39</sup> jest najamnina, zemlja jest renta, kapital jest profit. Fetiški karakter robe i Trojni obrazac sa svim veličinama-parovima, bez uvida u  *cjelinu kapitalom* proizvedenog i obuhvaćenog života, bez razumijevanja onog predoblikovanog i za svo oblikovanje mjerodavnog zbiivanja ostaju bit i zbilja prirodnosti i društvenosti društva uopće. U Marxa je zato na djelu put reduktivnog i

<sup>38</sup> Uspor. *Das Kapital*, III, gl. 48.

<sup>39</sup> *Isto*.

konstruktivnog kretanja mišljenja kroz slojeve kapital-ske zbilje: *prvo*, cjelokupni se trud oko „anatomije” robe izdašno pokazuje korisnim i *naknadno* jasnim kad se zahvati sfera biti — naime, *kako se kapital proizvodi* određenim složajem procesa rada, njegovih prostih momenata, proizvođenjem pojave (različite vrste kapitala) i proizvođenjem zbilje: posredovanjem, odnošenjem kapitalâ koji opisuju svoj „krug krugova” tvoreći tako zbilju kao kapitalsku zbilju. I doista, nakon prikaza robe, procesa razmjene, novca i pretvaranja novca u kapital, tek slijedi prijelaz k *biti* ili pitanju kako kapital proizvodi *sebe* kroz proces rada, kroz proces oplođavanja viška vrijednosti itd. To je nužan korak od pričina do onoga čime je privid omogućen: „Potrošnja radne snage kao i potrošnja svake robe, obavlja se van tržišta ili prometne oblasti. Zato ćemo skupa s vlasnikom novca i vlasnikom radne snage napustiti ovu bučnu oblast *na površini* . . . i poći ćemo NA SKRIVENO MJESTO PROIZVODNJE . . . Tu će se pokazati ne samo kako kapital proizvodi, nego KAKO SE SAM KAPITAL PROIZVODI (Wie man es selbst produziert, das Kapital).”<sup>40</sup> Raskrivanje „skrivenog mjesta” počinje u petoj glavi *Kapitala* analizom *procesa rada*: proces rada *jest* skriveno mjesto proizvodnje i samoprodukcije kapitala. Tu je, napokon, „smještena” ona druga *camera obscura* ideologije ali sada u sferi *biti*, a ne njome omogućenog „mehanizma” preokretanja života-svijesti. *Stvar mišljenja nije nekakav odnos-proces „uopće”, nego je stvar mišljenja kapital kao supstancija-subjekt i povijesni kapitalski lik rada!* Rastvaranje te stvari mišljenja u odnos-proces *jest* rastvaranje procesa rada na proste momente i prikaz njihova kapitalskog spajanja: konkretna razdvojenost, suprotstavljenost i kapital-ska spojenost materijalnih i duhovnih potencija rada. U procesu rada (u kapital-skom radnom pogonu) *rad je oslobođen sadržaja*.<sup>41</sup> U kapital-skom radnom pogonu kapital-ski je postavljen subjekt-objekt odnos: čovjekova je svrhovita djelatnost potisnuta. Ona je postala *sredstvo*. Sredstvo, pak, kao strojni sustav, kao ukupan pogon, postaje *subjekt*. Nadalje, sredstvo kao stvar (*Ding*) proizvedena u kapital-odnosu — „oživljava” produžujući kretanje u kapital-skom pogonu kao području *moći kapitala*. Time, dakako, biva već s Marxom obesnažena naivna teza o pukom instrumentalnom značenju

<sup>40</sup> *Das Kapital*, I, str. 189.

<sup>41</sup> Uspor. *Das Kapital*, I, str. 445—446. O tome potanje: I. Paić, *Mišljenje-djelovanje*, Mladost, Beograd 1979, str. 80—90.

tehnike,<sup>42</sup> ali i današnje teze i Marx-interpretacije po kojima se dijele rad (kao instrumentalna djelatnost) i komunikativna djelatnost (kao bitan prostor *praxisa*<sup>43</sup>). U radu i u kapitalski određenoj praksi rada već opstoje svi bitni momenti: sam rad ili svrsi primjerena djelatnost — tako što ono ljudsko na njoj (potreba, interes i svrha) biva potisnuto kapital-potrebom i kapital-interesom i svrhom. Prema tome, izvorna potreba, kao i osviještena potreba (interes), postaju sredstvom sredstava pretvorenih u subjekt. Zato i rad mora biti ispražnjen od sadržaja. U njemu iščezava veza i potvrđivanje ljudske potrebe, na njoj utemeljenih interesa i svrhe, opredmećivanja i, naravno, prisvajanja svega što je pod tim odnosima opredmećeno. Kao što se komunikativna djelatnost („*praxis*”) ne može razumjeti u njenoj odriješenosti od rada, tako se i ona prva *camera obscura* (iz *Njemačke ideologije*) ne može uopće razumjeti drukčije nego kao rezime (u pogledu predstavljanja života) toga što se zbiva u određenom (ovdje kapitalskom) procesu rada i radnom pogonu kao kapitalskom. Nadalje, u *cameri obscuri* iz *Njemačke ideologije* zato i ne može biti riječi o nečemu što se događa tek nakon toga što se dogodilo u *cameri obscuri rada*, nego je riječ o stalnom *proizlaženju*, *proistjecanju* izokrenutosti predstavljanja života: „*po sebi*” rad je već izokrenut kapitalski determiniranom dijalektikom „*potreba-interes-svrha-sredstvo-predmet-uradak-prisvajanje/otuđivanje*”; „za svijest obuhvaćenu tom dijalektikom ne postoji nikakvo obrtanje nego udomljenje (smiraj, pacifikacija) u tu dijalektiku kao dijalektiku uopće; „za nas”<sup>44</sup> (za Marxa, za stano-

<sup>42</sup> Tehnika je *odnos* u kojemu subjekt i objekt, u svojoj supripadnosti, imaju ontologijski fundament; tehnika nije statička ideja nego zbiljski stjek (prigod, *Ereignis*); za suvremeno zbivanje i za bivanje tehnike, sve više, ujedno padaju prostor-vrijeme-moć u novom načinu: sve je *pro-računljivo* i raspoloživo moći, snazi (*Kraft*). Uspor. H. Beck: *Philosophie der Technik*, Spee-Verlag, Trier 1969, str. 48, 51.

<sup>43</sup> Uspor. o tome: Habermas, *Saznanje i interes*, Nolit, Beograd 1975.

<sup>44</sup> „Sama ta nužnost ili postanak novog predmeta, koji se pruža svijesti, a da ne zna kako joj se to dešava, jest ono što se za nas tako reći, zbiva iz njezinih leđa...” (Hegel, *Phänomenologie des Geistes*, Hamburg 1952, str. 53). Hegelovo „za nas” jest za znanje apsoluta, za apsolutno znanje (znanje cjeline puta); Marxovo „za nas” jest za poziciju „znanosti povijesti”. Uvid u cjelinu omogućuje Marxovu tvrdnju: oni, robni proizvođači, *rade to*, ali *ne znaju to* — naime, da ne razmjenjuju stvari-robe nego radove opredmećene u odnosima međusobno neovisnog, izoliranog, kapitalom determiniranog radno-proizvodnog djelovanja. Uspor. u tom smislu i tvrdnju iz Blochova priloga: Kapital nas okružuje sa *svih* strana.

više „pozitivne znanosti“) iznutra prosvijetljena *camera obscura rada* omogućuje konkretizaciju toga „po sebi“ kao povijesne zgrade kapitalskog rada i, odatle, razumijevanje zbiljske izokrenutosti toga „za svijest“. *Iznutra prosvijetljena camera obscura rada čini tek razgovijetnim i plodotvornim razgovor o cameri obscuri ideologije*. Prema tome, možemo zaključiti: Marxov se vodeći interes spoznavanja usmjeruje prema povijesno-ontologijskom i egzistencijskom „području“ (kad je riječ o radu riječ je o čovjeku), ne samo radi opisa njegova proizvodnja po mjeri kapitala kao supstancije-subjekta, nego i radi prosvjetljenja, raskrivanja, bitnih načina *obuhvaćenosti* mišljenja/djelovanja kapitalom.

Zato se Marxov vodeći interes spoznavanja<sup>45</sup> — u razlici prema totalizirajućem zahvatu i interesu spoznavanja — pokazuje, govoreći jezikom moderne (hermeneutički vođene) filozofije znanosti, kao jedinstvo interesa za komunikativnim razumijevanjem i interesa za kritičkim razmišljanjem, osvještavanjem, čovjeka o sebi, razmišljanjem koje u mišljenju oslobađa čovjeka.

Prvi interes spoznavanja zapravo je promišljanje kojim se — rastvaranjem stvari u odnos i proces — ustanovljuje pozicija *novog sporazumijevanja* na *svim* tačkama njegova prekida (blokiranja, izvrtanja) „oživljavanjem“ i intervencijom postvarenih odnosa-procesa pod prevlašću kapitala. Novo je sporazumijevanje omogućeno prosvjetljenjem omogućujućeg za svaku omogućenu i oblikovanu „sferu“ pričina, pojave, mnogih posredovanja u proizvođenju zbilje i proizvođenja (osamostaljenja) pojmova. To su poprišta kapitalskog ustrojstva rada — radnog procesa, kapitalski radni pogon (koji se tendencijski nastoji protegnuti na cjelinu društvenog sustava) ili *jezgro* dijalektike društvene zbilje kao kapital-ske zbilje.

Drugi, s prvim povezan, interes spoznavanja pobuđuje na samorefleksiju kapitalom izdvojene svijesti (ljudi, društvene grupe): ljude, svijesti izdvojene u nešto „po sebi“ — kapitalom postavljenu bit čoveka.

Oba interesa imaju emancipatorsko-oslobodilačko značenje i glede ideologije: *prvo*, prosvjetljenjem *camere obscurae rada* na osebujan se način prosvjetljuje i *camera obscura ideologije*: „mehanizmi“ i „načela“ obrta-

---

<sup>45</sup> Uspor. aspekte analize Marxove kritike ideologije u službi „teorija-praksa odnosa“, osobito analizu interesa, kritičko emancipatorski Marxov interes, kritiku ideologije u društvenoj praksi. (Dietrich Böhler: *Metakritik der Marxschen Ideologiekritik*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1971.)

nja u njoj, zapravo su „mehanizmi” i „načela” proizvođa-  
nja egzistencije dovedena do svojega konačnog izvoda;  
pred-stavljanje života postaje i u svijesti postavljanje po-  
sebности, razdrtosti, kapitalne spojenosti materijalnih i  
duhovnih potencija rada kao rada uopće, određenog živo-  
ta kao života uopće; ideologija se ustanovljuje kao tačan  
(adekvatan), *neistinit* prijelom bitka u svijesti; *drugo*,  
do svijesti doveden odnos *obje camere obscure* tek otva-  
ra zbiljski problem. Namjesto olake tvrdnje po kojoj bi  
ukidanjem kapitala (ili etatističkim ustrojstvom socija-  
lizma) određene *camere obscure rada* bila ukinuta i ideo-  
logija u njenim oformljenim odnosima i oblicima — una-  
toč njihovoj relativnoj samostalnosti — tek se valja upi-  
tati: koje shvaćanje *dijalektike* primjereno izražava, obu-  
hvaća, jednu i drugu tamnu komoru.

Ideologija se tvori i oblikuje u određenom sustavu  
proizvodnje života. Sustav opstoji tek kroz *posredovanja*  
njegovih konstitutivnih sila odrednica. Dakle, u tročla-  
noj logici nalazi on svoj primjeren izraz. Da bi se uopće  
javila razlika biti i pojave potrebna je intervencija niza  
međučlanova čije međusobno posredovanje tvori zbilju  
u kojoj je na djelu načelna neprozirnost, nevidljivost  
biti na pojavi. Napadaj mišljenja/djelovanja na kapital-  
lom postavljen sustav *načelno je moguć na svakoj nje-  
govoj tački*, s obzirom na njihovu međusobnu *suodređe-  
nost*: tvorenje kapitala kao supstancije i subjekta, tvo-  
renje ideologije kao kapitala obuhvaćene materijalne i  
duhovne proizvodnje opisuje krug ili „*organski totali-  
tet*”: svaka njegova tačka je izravno i višestrukim posre-  
dovanjem niza članova već unaprijed postavljena prak-  
som mišljenja/djelovanja u samom jezgru egzistencije  
(u radu). Ali je svaka tačka kapitalnog kruga krugova  
relativno samostalna „veličina” kruga *moći* kapitala. To  
naravno, nije — kako sociologija tvrdi — raspodjela mo-  
ći, raspodjela društvene moći, nego je riječ o kapitalu  
determiniranoj, osviještenoj i neosviještenoj, *volji* dru-  
štvenih subjekata, volji da sve bude na način kapitalnog  
društvenog ustrojstva. Izgled (oblik, lik ) te *jedne* volje  
— privremeno apstrahirajmo od volje da se bude na  
drugi način — nije izravno vidljiv, kao što nije izravno  
vidljivo kapitalno podrijetlo stvari (odnosa-procesa) i  
kapitalno podrijetlo kategorije filozofijske i znanstvene  
svijesti. Zato analiza *camere obscure rada* i *camere ob-  
scure ideologije* mora obuhvatiti sve bitne tačke tvore-  
nja cjelovitosti kapitalne društvene cjeline. U tome je i  
bit Marxova nastojanja u *Kapitalu*.

Iz takvog vidokruga, *Kapital* se pokazuje za „pozitiv-  
nu znanost” („znanost povijesti”) kao prikaz *biti, tvore-*

nja, proizvođenja i samoproizvođenja ideologije u okru-  
žju prevlasti kapitala kao supstancije i subjekta, kao  
energije i volje (njime obuhvaćenih „agenata”) da budu  
i da sve bude na način te volje za moći. Kapital je, da-  
kle, supstancija (pod-stoj) svemu i subjekt (samostojni-  
ca) tj. ono što se kreće imajući podstoj u sebi. Kretanje  
kapitala je proizvođenje životnog procesa u kojem je  
— da ponovimo — sve postavljeno već pretpostavljeno,  
u kojem za svako opstojeće postoji i prevlast bilosti nad  
sadašnjošću. Robna proizvodnja, sagledana iz „sfere” biti  
(*camera obscura rada*) pokazuje se kao kapitalaska robna  
proizvodnja, a pričin robe kao bogatstva društva (uopće)  
i pričin rada kao najamnine, zemlje kao rente, kapitala  
kao profita — pojave su kapitala, njegove biti. Neovisno  
o kronologijskom slijedu Marxovih istraživanja, tek sli-  
jedi istraživanje sfere pojma: razumijevanje i objašnje-  
nje oblikovanog ideologijskog karaktera teorija i dok-  
trina političke ekonomije ukoliko je ona na stanovištu  
kapitala,<sup>46</sup> ukoliko je ona obuhvaćena kapitalom. Marxov  
*Kapital* prikazuje nam cjelinu paradigmatski pojmljena  
kapitalskog proizvođenja života i tom cjelinom obuhva-  
ćenu fenomenologiju parcijalno svjesnog upravo na te-  
melju kapitalskog suprotstavljanja i kapitalskog načina  
spajanja materijalnih i duhovnih potencija rada. Njen  
ne-ideologijski, *istinit* uvid, utemeljuje se na razumije-  
vanju mogućeg neprotuslovnog jedinstva rada, prevlada-  
ne podijeljenosti *njegovih* materijalnih i duhovnih po-  
tencija.

Takva analiza i ne može početi od *biti čovjeka* kao  
nekakve nepovijesne koncentracije njegova *štostva* koje  
se poriče u zbilji života i koje bi se trebalo potvrditi u  
nekakvoj lošoj beskonačnosti, u tački istovjetnosti biti  
čovjeka i biti egzistencije — jer se time obnavlja zbilj-  
ski nerješiv prijepor esencije i egzistencije. Konkretno,  
pak, perpetuiralo bi se i dalje izvanjsko prosvjetljavanje  
dviiju *camera obscura* (rada i ideologije iz „biti čovje-  
ka”) a da njihova problemska narav ne bude uopće pro-  
blematizirana. Nasuprot takvom — komotnijem i za „ra-  
dikalnu kritiku” izdašnjem načelu analize — Marx će,  
nakon iskustva iz tzv. *Pariških rukopisa* (1844), doći do  
zaključka koji je ujedno i početak zbiljske analize čo-  
vjeka: „Kako individuumi ispoljavaju svoj život, takvi je-  
su. Što su oni, to se dakle podudara s njihovom proiz-  
vodnjom, kako s tim što proizvode, tako i s tim kako

<sup>46</sup> To je izvedeno u Marxovim „*Teorijama o višku vrijed-  
nosti*”.

proizvode. Što su individuumi, to ovisi o materijalnim uvjetima njihove proizvodnje".<sup>47</sup> Proizvodnja je, dakle, shvaćena kao *štostvo* individuuma, kao njihovo *quidditas*, njihovo *što* i *kako* bivanja. Prema tome, nije ni Marxova zadaća da misli i istražuje bit čovjeka i njeno „stanje” u, primjerice, kapitalskom društvu — nego je odlučno promišljanje *biti čovjeka kapitalskog svijeta* i, mišljive biti čovjeka prevladanog građanskog svijeta. Naravno, ako se prihvati ta pozicija, mora se prihvatiti i njena konzekvenca: za bit čovjeka kapitalskog društva *ideologija je konstitutivna*, ona je jedna od karakteristika sadržaja biti čovjeka. Kritička „distanca” prema ideologiji, i uopće mogućnost da se ideologija misli kao ideologija, Marxu je opet izvodljiva *iz biti rada*: iz pretpostavljene, povijesno načelno moguće, *kroz* prevladavanje kapitala samooslobađajuće i oslobodilačke tendencije prevladavanja diobe (razdrtosti) rada u proizvodnji koja ne potrebuje vanjsku svrhovitost rada (čovjeka) — u proizvodnji radi proizvodnje.<sup>48</sup> Nakon tako obavljena istraživanja-prikazivanja, poglavlje o klasama bitno se i formalno-sustavno doima kao  *Dodatak Kapitalu*, kao novi početak koji bi na nužan način — po mjeri napredovanja istraživanja kakvo nalaže „pozitivna znanost” — ponovio *ono što je već u osnovi istraženo*: sadržaj, fenomenologiju i fenomenalnost *egzistencije klasa i klasne borbe* kako ona biva i kako se sudionicima (obuhvaćenim kapitalom i onima koji misaono transcendiraju kapitalski horizont) prikazuje u „sferi” biti, pojave, proizvodnje zbilje (posredovanja) i pojma. Promišljanje klasa i klasne borbe — koje ne bi ponovilo već rečeno na stranicama *Kapitala* — moglo bi se tematizirati posebno-znanstvenim postupkom (sociologijski, politologijski . . .). Postupkom koji napušta širinu i dubinu zamaha „pozitivne znanosti”, koji ne može dohvatiti ideologiju kao ideologiju (njenu bit, njeno tvorenje, proizvođenje i samoproizvođenje), jer se kreće u „slojevima” oblikovanog, u posebnostima, primjerice, političkog procesa, pa mu ostaje samo *govor o ideologiji* i rizik ideologijskog govorenja. Tim putem je krenuo marksizam na dvojak način: *prvo*, preimenovanjem Marxovih povijesno-ontologijskih i egzistencijskih iskaza-nalaza u zatvoren sustav svjetonazorne orijentacije; već ozbiljene konzekvence su totalizacija svega ideologijom, marksizam kao „ideosfera” i njeno

<sup>47</sup> *Njemačka ideologija, naved. djelo, str. 876.*

<sup>48</sup> „S one strane njega (carstva nužnosti, — I. P.) počinje razvitak ljudske snage koja važi kao *samosvrha* . . .” *Das Kapital*, III, str. 828.

zaposjedanje cjeline mišljenja djelovanja; *drugo*, posebnoznanstveno razlaganje marksizma na međusobno odijeljene znanosti i discipline, te primjereno tome, razlaganje cjeline društvenog bitka na regije čija se opstojnost (posebnost) ne dovodi u pitanje iz uvida u njihov transregijski temelj.

#### 4. *Ka suvremenom promišljanju Marxova shvaćanja o biti i tvorenju ideologije*

Pitanje o suvremenom promišljanju Marxova shvaćanja biti i tvorenja ideologije izravno nas dovodi u odnos: (a) prema stvari Marxova mišljenja i suvremenom autoritetu te stvari mišljenja i, (b) prema suvremenosti, tj. prema onome što na odlučan način određuje i suodređuje njenu bit i njen povijesni lik.

a) U Marxa je nesumnjivo na djelu nastojanje prekretnja filozofijskog sistema u sustavni značaj suvremenog zbivanja svijeta.<sup>49</sup> To je filozofijsko sustavno i transfilozofijski nošeno prekretnje kojemu je zahtjev i uvjet jedinstvo mišljenja/djelovanja ili sudjel (revolucionarne) misli u odnosima-procesima, činovima i učincima revolucionarne izmjene svijeta. Horizont i domet te misli u prekretnju tvore kriza i prevladavanje krize građanskog svijeta (kapitala kao paradigmatičkog slučaja toga svijeta), te — u razmjerama prostora-vremena epohe — promjena temelja društva, biti društva i biti čovjeka. Ta nakana objelodanjuje Marxa i kao *mislioca revolucije*, njegovo mišljenje kao mišljenje revolucije; ona je na djelu u cjelokupnom Marxovom misaonom životu. Marx je, međutim, i mislilac *proizvodnih snaga*, a unutar njih, proizvodne snage anticipiranog znanstvenog rada. Obje su temeljne intencije u međusobnoj *napetosti*. Obje se mogu osloboditi tek *sačuvanjem* te napetosti, uvažavanjem odnosa dvaju autoriteta povijesnog života: htijenje izmjene svijeta i zbiljske energije proizvodnih snaga rada. Za istraživanje biti i tvorenja ideologijâ ova napetost između oba povijesna autoriteta mora biti *prezentna*. Ona je mišljenju prezentna čim se „dade na prikazivanje zbiljskog života”. Prikazivanje zbiljskog života jest prikazivanje toga što konstituira *određenu* zbilju. Konstituiranje zbilje, kao određene zbilje, nužno se i evidentno oposebljuje u oblike i likove *društvenog*

<sup>49</sup> Uspor. V. Sutlić, *Praksa rada kao znanstvena povijest*, Predgovor, Zagreb 1974.



*racionaliteta*. Pred mišljenjem je zadaća da te oblike i likove promišlja iz stanovišta oba tipa autoriteta: autoriteta nakane izmjene svijeta i autoriteta sklopa proizvodnih snaga, posebno proizvodne snage rada. Kako je proizvođenje ideologije razučeno cjelinom društvene proizvodnje života, ne samo u duhovnim oblicima i materijalnim učincima, nego u *samom proizvođenju* (prvenstveno: *camera obscura rada*) određenog sustava života, kritičko se mišljenje može dovinuti do razumijevanja i objašnjenja *camere obscurae ideologije* tek problematizacijom krucijalnih tačaka cjeline proizvodnje života. S obzirom na određenost (oposebljenost, diferenciranost) pojedinih oblika društvenog racionaliteta, te povijesnost slijeda i ranga pojedinih slojeva zbilje (naravno, i njenih ideologijskih oblika i odnosa), ograničen je i domašaj apstrakcija o ideologiji, budući da i sama podliježe zakonu povijesnog mjesta vlastite tvorbe i vlastitog proizvođenja.

b) Još je neprevladana stvar Marxova mišljenja u liku kapitala, supstancije i subjekta tvorbe društvenog oblika materijalnog i duhovnog saobraćaja ljudi.<sup>50</sup> Preobrazbe kapitala danas se prikazuju kao neideologijske, kao temeljne (ontologijske) preobrazbe — čak i u „izgradnji socijalizma” gdje državna organizacija i njen totalizirajući pravni poredak preuzimaju mnogo toga od eminentno kapitalске volje za moći i obuhvaćanjem svega, kao sredstva i funkcije, pod naglašen rang svoje mjerodavne moći raspolaganja svime i svakim. Istraživanje ideologije u vidljivim i preobraženim obličjima kapitalске volje za moći, danas je urgentnije nego ikad ranije. Naime, već je objelodanjena tendencija, dijelom i ozbiljena, pretvaranja pojedinih društava u *organski sustav* dominacije kapitalskih, preobraženih kapitalskih i lažno socijalističkih osamostaljenih volja za moći — prvenstveno spregom političke (samo)volje i ideologijski pojmljene objektivnosti znanosti. Kritika otuđenja čovjeka (klase, cijelih naroda) u cjelini složene strukture materijalne i duhovne proizvodnje pretpostavlja promišljanje ideologije, ne samo kao oblikovane „izokrenute” svijesti ili ideologije kao cjeline predstava ljudske svijesti u smislu prostih predstava<sup>51</sup> nego promišljanje materijalne prakse ideologije, određene ideologije.

---

<sup>50</sup> Uspor. prilog A. Mazonea: *Fetišizam kapitala: o osnovnim pitanjima materijalističke teorije ideologije*.

<sup>51</sup> Uspor. prilog M. Henrya: *Mesto ideologije*.

## II

Promišljanje materijalne prakse (određene) ideologije nalaže mišljenju jedno prelaženje. Prelaženje od „ideologije uopće“, od posebnoznanstvenog mišljenja ideologije i načelno nedjelotvornog ponavljanja nesadržajnih apstrakcija o „mehanizmima“ preokretanja svijesti-života u *cameri obscuri ideologije*, prema promišljanjima ideologije i sadržajima i načinima složenih preobrazbi mišljenja/djelovanja: taj prijelaz traži povezanu problematizaciju obje Marxove tamne komore — jedne izričito neizgovorene, druge izričito date — *camere obscurae rada i ideologije*. Tome zadatku, kako je ispravno primijećeno<sup>52</sup>, ne mogu odgovoriti dvije danas vjerojatno najrasprostranjenije pozicije: ideologijsko kritička i znanstveno ideologijska pozicija.

### 5. Ideologijsko kritička i znanstveno ideologijska pozicija

Ideologijsko kritička pozicija postulira opću formulu otuđenja, unutar koje djeluju fetiški karakter robe i njegovi pogubni učinci: obuhvaćenost čovjeka (njegova mišljenja, njegove svijesti!) pojavom na kojoj nema vidljivih tragova biti. Ta pozicija njeguje uvjerenje da će, ukidanjem robne (kapitalske) proizvodnje, biti prevladani i uvjeti preokretanja svijesti (života), te neproničnost odnosa biti i pojava, da će iščeznuti i lažna svijest kao ideologija. U svemu je na djelu sužavanja ideologije na jedan od načina bivanja svijesti, jedno izlučivanje, „izrezivanje“, sloja svijesti kako je on vidljiv na razmotrenim stranicama *Njemačke ideologije*. No, tu je na djelu i shvaćanje koje u razumijevanje svijeta (procesa proizvodnje života) unosi humanističko-teleologijsku ideju mogućeg, očekivanog, jedinstva subjekta i objekta kroz slobodan *praxis*. Zato se ideologijsko kritička pozicija pokazuje kao izborena pozicija kritike ideologije u ime preokretanja zbilje u zbilju razotuđenog ljudstva. Njome, pak, vlada svijest o posjedovanju istine i mišljenje istinske zbilje<sup>53</sup>: u njoj je preina-

<sup>52</sup> O biti i međusobnom odnosu te dvije pozicije, vid. — Althusserovim tezama o ideologijskim državnim aparatima motiviran — prilog Ch. Kammlera, P. Schöttera, G. Plumpea: *Filozofija ideologije ili teorija ideološke klasne borbe*.

<sup>53</sup> „Istine nema bez čina preobrazbe. Jasnoća nastupa u vremenu nakon i ne postiže se razrješenjem teoretskih proturječnosti već praktičkom revolucijom“ — ponešto odsječno za-

ka Marxove „znanosti povijesti” u učenju promjene svijeta i tome primjereno promaknuće učenja u ideosferu; u sferu govora ideologije koja, kao kritička pozicija otuđenosti, na temelju pretpostavljene izvjesnosti znanja istine bivstvovanja, ustanovljuje sustav kritičkog govora o zbilji. Postoje li, međutim, kakve granice djelotvornosti ideologijsko kritičke pozicije? Prva je i bitna granica (ograničenost) razdvajanje istine i zbilje, subjekta (kao nosioca „prave svijesti”) i njemu neprimjerenog objekta. Je li tako potisnuta i svijest o povijesnosti toga odnosa: subjekt-objekt su *de facto* već „isprepleteni”. U svim povijesnim odnosima, procesima i bićima subjekt *zatiče sebe*; on opstoji kroz cjelinu mišljenja/djelovanja, proizvođenja i proizvedenog. Tako slijedi da svijest subjekta i ideologija (sukob dviju svijesti: „istinite” i „lažne”) već postoji kao materijalna reprodukcija (materijalni uvjeti i materijalno saobraćanje) — kao *materijalna praksa*. Njome je omogućena i refleksija („istina” i „laž”). Ali, ni refleksija kao ideologija, niti refleksija kao „istinska svijest” nisu sama praksa ideologije i praksa istinskog bivstvovanja. Teškoće su jasnije izražene u dilemi: hoće li se materijalna praksa (i ideologije) misliti u kodovima jedne ideosfere (koja sebe drži istinskim govorom), ili će se ta praksa misliti kroz stalnost *zadobivanja* istine mišljenjem/djelovanjem, otvorenim za evidenciju i prosudbu upravo vlastite istine i istine zbilje kao poprišta proizvođenja — razvoja, ograničavanja, poništavanja subjektiviteta pojedinih subjekata procesa života. To nipošto ne znači da ne važe marksovski temeljni pojmovi i temeljni Marxovi pojmovi o ideologiji kao sadržajne apstrakcije. Nije uopće riječ o tome da ti pojmovi (kako je, čini se, očekivao i Horkheimer,<sup>54</sup> važe *neposredno* upravo s obzirom na njihovo metafizičko podrijetlo (filozofijsko podrijetlo) i njihovu transfilozofijsku usmjerenost. Neposredno traženje egzistentnih „ekvivalenata” tim pojmovima, kao i izravno traženje „ekvivalenata” stavovima, izjavama, iskazima Marxa o ideologiji — vodi gubitke refleksije o Marxovu djelu i zbilji života. Marxova se „znanost povijesti” na taj način želi razumjeti kao empirijska znanost.<sup>55</sup> A empirija se nastoji totalizirati sustavom Mar-

---

ključuje Sarah Kofman (*Camera obscura ideologije*, Zagreb 1977, str. 23). U toj tvrdnji-zaključku nije teško prepoznati interpretaciju II Marxove teze „*Ad. Feuerbach*”, naime da mjesto istine nije u sudu, nego u zbilji.

<sup>54</sup> Vid. Maks Horkhajmer: *Tradicionalna i kritička teorija društva*, BIGZ, Beograd 1976, str. 33.

<sup>55</sup> Vid. suprotnu, dobro dokumentiranu tezu u knjizi H. Burgera: *Znanost povijesti*, Zagreb 1978.

xovih pojmova koji svoju djelotvornost za mišljenje/djelovanje navodno mogu izraziti dobro izvedenim „operacionalizacijama”. Međutim, one obilaze niz posredovanja prvenstveno u okružju povijesne, u mnogo čemu, jednokratne zbilje proizvodnje života i, u njenu zahvatu, prakse ideologije. U tome je sadržan i bitan indeks ideološkičnosti ideologijsko kritičke pozicije: njene obuhvaćenosti ideologijom.

Prvo. Odriješena od spoznaja mjerodavnosti konkretnog složaja konstitutivnog za društveni bitak, ona je tip ideologijskog *odnosa*: iz razumijevanja ideologije samo kao „lažne svijesti” slijedi i razumijevanje odlučujućeg značenja dijalektike „prava” i „lažna” svijest (odnos: ideja-ideja), te ispuštanje onog *trećeg*, mjerodavnosti društvenog bitka za postavke i pretpostavke svijesti o njenoj „istinitosti” i „lažnosti”.

Drugo. Ideologijsko kritička pozicija, kao konstituirana „sfera” učenja i kao „ideosfera”, jedan je među ideologijskim *oblicima* pretenzije na istinitost.

Nadalje, takav ideologijski oblik marksizma, kao emancipatorska svijest proletarijata, postaje oblikom sustavno provedene *volje za moći* samog proletarijata, tj. njegove volje da oslobađanjem vlastite moći prevlada proleterski status promjenom svijeta. Povijesna neophodnost konstituiranja misaonog sustava volje za moći izložena je riziku novog izokretanja svijesti (s „prave” na „krivu”) utoliko ukoliko zanemaruje potrebu i čin prosvjetljavanja *unutarepohalnih* složaja života — kao neodložnih poprišta prakse vlastite — „istinite” ideologije — zapravo tipova društvenog racionaliteta koji su već ustanovljeni ili se (čak „izgradnjom socijalizma”) ustanovljuju. Unatoč svoj kritičnosti, prazna općost i nedovoljna *povijesna* odmjerena ideologijsko kritičkog prosuđivanja ostaje zatečena zbiljskim blokovima života i odlaganjima ozbiljenja „prozirne” veze subjekta i objekta.

Ukratko, marksizam, kao sustavno izražena proleterska volja za moći, podložan je ideologizacijama čim izostaje misaoni i praktički postupak redukcije kojom se stavlja u otvorenost za revolucionarno pitanje ono po čemu i čovjek, i društvo, i marksizam povijesno jesu to što jesu; kojim se stavljaju u otvorenost za pitanje (unutar određenog društvenog racionaliteta) obje Marxove tamne komore, *camere obscure* rada i ideologije. Izostankom takvog raspitivanja — dok *camera obscura rada* i dalje tvori mogućnost i nužnost suprotnosti „društvenog stanja” i „svijesti” — marksizam posve ideologijski (up-

ravo u smislu Marxovih napomena o *cameri obscuri ideologije*) prosleđuje samouvjerenim držanjem „vlasnika” istine, iako — naravno — postaje višestruko posredovan izdanak za njega neosvijestene određene proizvodnje života i ideologije. Oslobođen brižne odgovornosti za povijesni topos mišljenja/djelovanja, marksizam — sad već „ideosfera” — oslobođen je od upozorenja vlastitog stvaraoca;<sup>56</sup> takav marksizam postaje doista samostalan nosilac energije nastojeći zaposjesti cjelinu mišljenja/djelovanja bez uvida u društveni složaj i mišljenja i djelovanja.

Znanstveno ideologijska pozicija prima k znanju objektivnu realnost ideologije<sup>57</sup>. Ona nastoji raskinuti s utopijom o „kraju ideologije” — unoseći tako, bar prividno, antiteleologijski moment u razumijevanje povijesti. U biti, pak, riječ je o *pozitivističkoj koncepciji* povijesnog toka: klasno anonimno djelujuće proizvodne snage<sup>58</sup> postaju joj osnovni pokretač povijesti. Neutralizacijom klasnosti proizvodnih snaga unosi se teleologija naročite vrste. „Apsolutno znanje” subjekta kao znanstveno znanje — koje mu je paradigmatski slučaj objektivnosti — totalizira zbilju. Kao „objektivna stvarnost” ona mu je raspoloživa za planski znanstveni zahvat ili pro-računljivost (ispostavljenost za račun i broj) svega što je u okruženju sinteze političke (samo)volje i moderne konstruktivne znanosti. Znanstveno tehnologijska revolucija — kao povijesni napredujući proces prožimanja svega znanošću — reflektirana u „sferi” znanstvene ideologijske pozicije — postaje u stvari *ideologija znanstveno tehnologijske revolucije*. Tome odgovara i nastajuća praksa znanosti kao ideologija. Ideosfera, koja je samostalan (osamljen) nosilac političke i znanstvene energije, nastoji zaposjesti cjelinu mišljenja/djelovanja. Zaposjedanjem te cjeline otvara se — i u dijelu prakse „izgradnje socijalizma” — novi vidokrug mišljenja toga što socijalizam doista jest: socijalizam slovi kao sustav koji napreduje po mjeri njegova upravljanja načelima ne-socijalnih sistema i kibernetičkih sintetičkih zahvata. U „izgradnji socijalizma” pravac Pariške komune<sup>59</sup> i „topla struja marksizma”

<sup>56</sup> Upozorenja o granicama apstrakcije koje se nastoje primijeniti na zbilju obilazeći čak pitanje o određujućem povijesnom odnosu koji daje boju i osvjetljenje svim odnosima i kategorijama, naravno, i idejama, ideologijama.

<sup>57</sup> Uspor. prilog Kammlera, Schöttera i Plumpea.

<sup>58</sup> Na primjer, nastojanje kojim se „dokazuje” prevladanost klasne diktature proletarijata u samooznačenim fazama „zrelosti socijalizma”.

<sup>59</sup> Uspor. prilog H. Lefebvrea.

(Bloch) potiskuju se „hladnom”, sve više dominirajućom, kartezijskom strujom *scijentizma*, ispražnjenom od revolucionarnog *ethosa i subjektivnosti*: subjektivnost ili razvijanje revolucionarnog subjekta kao *samostojnice* znanstveno ideologijska pozicija prikazuje *subjektivizmom*, što nadalje znači pukom proizvoljnošću koja, kao nešto krhko, unosi nered u red stvari i ljudi kao stvari.

U okružju znanstveno ideologijske pozicije i njena djelokruga, blokiraju se revolucionarna načela mišljenja/djelovanja (povijesno primjerena dijalektika pitajućeg odnosa spram temelja i biti zbilje) u ime *produktivističkih načela* pozajmljenih od kapitalskog društva: prevlast produktivističkog načela prikriva i potiskuje pitanje o temelju, budući da je provedba produktivističkih načela na nužan način data kao *konstrukcija* sustava. Ili, govorom politike: konstruktivna „usavršavanja socijalističke izgradnje” sprovode se *kao da* je već izgrađen *temelj socijalizma*, kao da socijalizam nije *sâmo prelaženje* od klasnog prema besklasnom društvu, tj. *proces* ograničavanja, prelamanja i prevladavanja krize građanskog svijeta (prvenstveno kapitalskog društva) u razmjerama prostora-vremena cijele epohe.<sup>60</sup> Ideologijski se karakter ove pozicije očituje: *prvo*, u *jednostrano* poduzetoj refleksiji o tome što na bitan način pronosi socijalističku procesualnost: društveni je bitak shvaćen po njegovoj *jednoj* strani, po strani materijalnih (tvarnih) uradaka i njihova bogatstva kao bogatstva društva; *drugo*, jednom poduzeta, već osamostaljena, ta refleksija ustanovljuje praksu ideologije kao *par excellence* „revolucionarnu praksu”: „element” konstitucije društvenog bitka, provedbom te pozicije, postaje bit društvenog bitka i bit socijalizma; sinteza političke volje i neproblemski prihvaćene objektivnosti znanosti (iluzija znanosti kao nečeg posve instrumentalnog) pronosi se kroz sve momente života.<sup>61</sup> Znanstvena ideologija objelodanjuje se kao pozitivna, (pozitivistički) primljena, neupitna znanost koja ideologiju poopćuje u svjetonazornu orijentaciju i praksu konstrukcije sustava prožetog jednim ti-

<sup>60</sup> O produktivističkom načelu, vid. prilog M. Maffesolia: *Logika dominacije*.

<sup>61</sup> Vid. među opsežnom literaturom o znanstveno-tehnološkoj revoluciji, primjerice, nešto opreznije, elastičnije, razmatranje. N. Fedorenka: *Naučno-tehnički progres: nekatorie voprosi planirovanija i upravlenija, Obščestvenie nauki*, br. 1, Moskva 1977. Također, uspor. imanentnu kritiku rezultata provedbe jednostrano ideologijski shvaćene znanstveno-tehnološke revolucije (zapravo: socijalizma), u knjizi Darka Buvača, *Sovjetska alternativa*, Zagreb 1978.

pom znanja, znanstvenosti i njenih uradaka sračunatih na kontrolu i pacifikaciju volje za drukčijim nego ono što jest.<sup>62</sup>

## 6. Oblici društvenog racionaliteta i praksa ideologije

Sustavnost i strogost Marxove (filozofijske i trans-filozofijske) misli ne podrazumijevaju, kako je već na mnogim mjestima dokazano, ideju društvenog sustava budućnosti po ugledu na način sustavnog razvoja i oblikovanja društava klasne povijesti. Ali je pravi *predmet* Marxova istraživanja društveni sustav u najstrožem smislu, čak u smislu usporedbe s organskim sustavom:

„Treba imati u vidu da se nove proizvodne snage i odnosi proizvodnje ne razvijaju ni iz čega, ni iz zraka, niti iz krila osamostaljenih ideja, već u okviru i u suprotnosti spram već postignutog razvitka proizvodnje i naslijeđenih tradicionalnih odnosa vlasništva”.<sup>63</sup> Razvitak novih proizvodnih snaga u suprotnosti spram zatečenog stanja nalazi se pred zadaćom razbijanja tvrdokornih opredmećenih i sebe opredmećujućih autoriteta društvenog sustava: „Ako u završenom građanskom sistemu svaki ekonomijski odnos pretpostavlja drugi u građanskom ekonomijskom obliku, i *tako je onda sve postavljeno, ujedno pretpostavljeno*, tako je i sa svakim organskim sistemom. Sam taj organski sistem kao totalitet ima svoje pretpostavke i njegov razvitak u totalitet sastoji se upravo u tome *da sebi podređuje* sve elemente društva, ili da iz njega stvara organe koji mu još nedostaju. Tako on historijski postaje totalitet. Postajanje sistema totalitetom tvori jedan moment njegova procesa, njegova razvitka”<sup>64</sup>. Tvorenje, proizvođenje, provedba i kritika ideologije — tamo gdje imamo načelno dovršen društveni sustav unutar klasne, još neprevladane povijesti — pokazuje se momentom funkcionisanja i/ili otpora sustavu. Marxova „naturfilozofijska” usporedba dovršenog građanskog sustava i organskog sistema, nužan je način metodički plodotvornog „pojednostavljenja” složenog društvenog sustava „za nas”, za „znanost povijesti”. Pro-

<sup>62</sup> Uspor. elemente samooznačenog sveznanja u odredbi „socijalističke ideologije”, koja „daje naučno, realističko shvatanje sveta u celokupnoj njegovoj širini, složenosti i protivrečnosti. Ona dozvoljava da se pravilno shvati prošlost, da se zna sadašnjost i da se vidi budućnost. Naučna ideologija otkriva osnovne tendencije društva...” Prilog N. Bikennina.

<sup>63</sup> *Grundrisse*, str. 189.

<sup>64</sup> *Isto*, str. 189.

nađen određujući odnos i stvar mišljenja (kapital kao supstancija i subjekt), omogućuju Marxu misaoni zahvat koji iznosi na vidjelo:

a) kapital kao supstanciju ili podstoj svemu što kao odnos, proces i puki „objekt” opstoji;

b) opstojanje odnosa, procesa i „objekata” samo je kretanje te supstancije kao subjekta, i

c) univerzum kapitalski određenih odnosa, procesa, „objekata”, bića... jest *kapitalski totalitet* unutar kojega, kao sistema „sveopće korisnosti, čijim se nosiocem pokazuje znanost, kao i sva fizička i duhovna svojstva, dok se ništa ne pojavljuje po sebi više (An-sich-Höres) za sebe opravdano izvan tog kruga društvene proizvodnje i razmjene”<sup>65</sup> kapitalski „opisan” krug proizvodnje i razmjene — gledano idealtipski — *opasuje* i ideologiju. Time je Marx u glavnim, metodički bitnim, obrisima opisao proces i posljedice nastajanja *kapitalskog društvenog racionaliteta*.

*Logos*, velika temeljna riječ grčkog svijeta, kasnije sužena na *ratio*, svagda je imala ambiciju da bude signum bitnog (pa i bitka) za obvezujuće misaono i praktičko držanje čovjeka u svijetu i *logocentričku* bit evropskog mišljenja. Novovjekovni način otkrića *jastva* uznapredovao je (ne kao u Heraklita) postavkom *logosa* kao zakona, poretka i reda bića u zajednici *iz uma*. No, spram čovjeka se osamostalilo ono što je on postavio iz evidencije *jastva*. I više od toga: radno-proizvodnom praksom, znanošću prožetom praksom, postavljena bića javljaju se sada kao *ono povijesno mjerodavno, autoritativno* koje se čovjeku nameće i obvezuje ga u svakoj nakanu da mišljenjem/djelovanjem zadobije priznanje zbiljnosti i čovječnosti (K. H. Vollkman-Schluck). Kapitalski društveni racionalitet, postaje opredmećena i samo opredmećujuća, davno i drukčije slučena, predestinirana harmonija.<sup>66</sup> S kapitalskim ustanovljenim racionalitetom tek pada prevlast *ideje* bitka nad bićima, tako što se ustanovljuje zbiljska mjerodavna autoritativna prevlast povijesno ozbiljenog podstoja: „Na kraju procesa ne može proizići ništa što se nije pojavilo na njegovu početku kao njegova pretpostavka i uvjet (...). Proces rada kao nešto postavljeno *prije* vrijednosti kao polazna tačka (svojstvena svim oblicima proizvodnje) ponovo se pojavljuje unutar kapitala, kao proces koji se zbiva unutar njegove

<sup>65</sup> *Grundrisse*, str. 313.

<sup>66</sup> Uspor. Leibniz, *Monadologie*, Stuttgart, Reclam 1970, str. 22.



materije i sačinjava njegov sadržaj". Kapital se pojavljuje „kao sam jednostavni proces proizvodnje... taj proces (se) pojavljuje kao *samopokretačka* snaga kapitala".<sup>67</sup> Za svijest obuhvaćenu kapitalskim *rationom* slijedi i određenje shvaćanja o racionalnosti mišljenja/djelovanja. Standardne etimologijske natuknice o tome što sve znači „racionalno” (razborito, pametno, dobro organizirano, potkrepljeno, iskustveno dokazano, znanstveno utvrđeno) mijenjanju značenje u zahvatu kapitalskog racionaliteta, tj. *razlog* kao *ratio essendi, fiendi, agendi i cognoscendi* biva („za svijest”) svjesnim ili nesvjesnim razlogom kapitala. Unutar kapitalске materije jednostavni se proces proizvodnje — u užem smislu: *camera obscura rada* — pojavljuje, dakle, onom *samopokretačkom* snagom kapitala, koja tiska mišljenje/djelovanje i cjelokupnu njihovu razložnost (uključujući tu i preobrazbe u *cameri obscuri ideologije* prema sustavnom funkcionisanju *racionaliteta*).

Ta praksa kao ideologijska praksa unutar razvijenog kapitalskog racionaliteta, kao tiha dominacija sustava, obuhvaća i znatne dijelove radništva: prilagođeni sustavu, ne opirući se, ponekad drže da, sve u svemu, dobro rade u ritmu sistema. Sistem, a ne čovjek, objelodanjuje svoj subjektivitet.<sup>68</sup> Unutar kapitalskog društvenog ra-

<sup>67</sup> *Grundrisse*, str. 211, 212. Iz Marxova uvida da se jednostavni proces proizvodnje povijesno pojavljuje kao samopokretačka snaga, ne slijedi Habermasova primjedba: „Marx nikada nije proces rada... shvatao kao temelj za izgradnju invarijantnih smislenih struktura mogućih društvenih svetova života”. (*Saznanje i interes*, Nolit, Beograd 1975, str. 56). Naprotiv, i kad je riječ o tvorenju i proizvođenju ideologije, Marxu je u bitnosti jasno da obuhvaćanje rada pod „materiju kapitala” preobrazuje sam rad u samopokretača kapitala, što se nadalje mora objelodaniti — naravno, višestruko posredovano — na svim tačkama proizvođenja društvene zbilje, zbilje mišljenja/djelovanja.

<sup>68</sup> Marcuseova knjiga *Čovjek jedne dimenzije* (Veselin Mašleša, Sarajevo 1968) nastoji obuhvatiti moderno kapitalsko društvo kao ustanovljen *društveni racionalitet*: sustav već razvijen u totalitet „funkcija” i „organa”. Društvo koje na svakoj tački, bar tendencijski, razvija *praksu ideologije* ili „smiraj egzistencije u umirenju borbe za opstanak” (prim. prev. B. Brujića, str. 10). Iracionalnost toga racionaliteta „za nas”, za kritičku teoriju društva, pozicija je Marcuseove kritike koja oživljuje — činjenicama usprkos — teze: ljudski život je vrijedan življenja i u danom društvu postoje određene mogućnosti za poboljšanje ljudskog života. Dakako, razvijanje ovih teza — uz ostalo — suočuje se, primjerice, i s Galbraizhovim nalazom: korporacijsko planiranje je dugoročno planiranje *svega* što pada u okružje proizvođenja i prodaje proizvoda. Tu je i planiranje *svijesti* potrošača. Dakle, praksa ideologije koja je utemeljena već u biti ogromnog radnog kapitalskog pogona, a ne nešto tek naknadno, u *cameri obscuri* ideologije, prelomljeno: tu je na djelu autoritet kapitalskom stegom opredmećenog i opredmećujućeg uma.

cionaliteta ideologija nije tek sistem ideja i sudova, eksplicitan i generalno organiziran, koji služi opisivanju i objašnjenju, interpretiranju i potvrđivanju situacija jedne grupe s prijedlogom jasne orijentacije u povijesnoj akciji grupe (G. Rocher)<sup>69</sup>. Otpor sistemu je unaprijed uračunat u sistem.<sup>70</sup> S obzirom na tu uračunatost i proračunatost otpora, društveni je kapitalistički sustav (razvijen u totalitet) na svakoj bitnoj tački *ujedno postavljajući i opredmećujući* kapitalističke razloge bivstvovanja, bivanja, djelovanja i spoznavanja. Ponovimo za Blochom: kapital okružuje sa svih strana. Dodajmo tome — kapitalistička ideologija je materijalna praksa, materijalna ideološka praksa.

Ta praksa kao ideološka upravo s obzirom na svoju sistemsku raščlanjenost (kao brahijalna ili tiha kapitalistička dominacija) stavlja na kušnju mišljenje/djelovanje u njihovoj revolucionarnoj nakani zasnivanja i provedbe ideologije i „ideosfere“ osporavanja kapitalističkog racionaliteta. Njihova „unutrašnjeg“ i „izvanjskog“ osporavajućeg zasnivanja.

Unutrašnje zasnivanje ideologije i „ideosfere“ osporavanja — koje respektira legitimnost niza instituta kapitalističkog društva (primjerice: privatno vlasništvo, parlamentarna demokracija) — čini se da je u svome danas vidljivom dosegu već uračunato u sustav. Unutrašnje preobrazbe sistema već izazivaju *sustavan otpor* instituta koje dovode u pitanje i objelodanjuju nastojanja njihova smiraja u polju *taktičkog*. Tendencija smiraja klase borbe i njena idejno izražavanje u području taktičkih ishoda, — i sama djelujući prikriveno — prikriva ono najbitnije: pacifikaciju čak strateških ciljeva revolucionarnog mišljenja/djelovanja u mediju svakodnevice. „Dijalektiku svakodnevnog života“ tiska još uvijek samoproduktivna kapitalistička praksa i njeno ideološko zasnivanje koja u radu i proizvodnji ima svoju „materiju“. Da kapital ima, još ima, svoju „materiju“ naprosto znači da nije prevladana međusobna ovisnost i neovisnost individua načinom njihove ovisnosti o materijalnim (kapitalistički obuhvaćenim) preduvjetima proizvodnje života; u razvijenom kapitalističkom racionalitetu (totalitetu), tvrdokorno egzistira *odnos* epohalnosti epohe kojoj je kapitalistički sustav uzoran slučaj. Antikapitalistička idejna i praktička borba danas je pred zadaćom — do koje je vlastitim uspjesima i dospjela — odgovorne, još odgo-

<sup>69</sup> Vid. prilog B. Zarche.

<sup>70</sup> Danas je otpor organizaciji „uračunat u tok stvari koje treba da izmeni“. (Horkhajmer, *naved, djelo*, str. 35.)

vornije, povijesno primjerene problematizacije Marxova metodičkog stava: „Istinska granica kapitalističke produkcije jest kapital sâm...”<sup>71</sup> Ta granica očito nije prevladana, prekoračena. Zato u marksizmu rasprostranjena sintagma „državno-kapitalističko društvo” nije, strogo uzevši, dobro fundirana. Tek je riječ o *kapitalsko*-državnom obliku ili povijesnom načinu i liku samoprodukcije kapitala, njegovih preobrazbi i zaposjedanja ljudskog i stvarnog „materijala” državom. Althusserovi „ideologijski aparati države” mogu se odatle temeljnije promišljati kao načini kapitalne prakse države.<sup>72</sup> Ta prividno „sitničava” preinaka (ne potcjenjujući moć države kao organizacije i pravnog poretka) smjera onome što u krajnjoj instanci daje zbiljsku mjeru: onome u čemu je utemeljena državnost (bitak) države i ideološkičnost (ahré) njenih ideologijskih aparata. Naime, kapitalni „jednostavni proces proizvodnje” kao „samopokretačka snaga kapitala”. Neprevladana istinska granica (Die wahre Schranke) kapitala pokazuje se zato i kao povijesno respektibilna granica djelovanja čija je svrha preobrazba kapitalnih instituta unutar etabliranog kapitalnog racionaliteta: koja „tačka” (koje „tačke”) revolucionarnog osporavanja tvori domenu šansi u domeni revolucionarnih mogućnosti djelovanja *unutar* sustava i koji način tvorbe i proizvođenja proleterske ideologije djelotvorno sudjeluje u poticanju procesa ograničavanja, prelamanja i prevladavanja postojeće (državom oisgurane) predominacije *kapitalne*-državne prakse ideologije. Unutrašnja — vjerojatno, povijesno jedino izgledna — negacija kapitalnog racionaliteta nema samo svoj opći povijesni topos: „moderno kapitalističko društvo”. Taj opći *topos* kroz kojega se mora moći probiti revolucionarno mišljenje/djelovanje ponajmanje je uniforman. Čak početna, tek preliminarna istraživanja njegovih oblika i obličja ukazuju na unutrašnje razlike. One su, ne tako davno, bile nevidljive mišljenju koje je spokojno prebivalo u uvjerenju da se u izravnoj primjeni „općih” formula („kapital”, „država”, „kapitalizam”...) lako može izraditi i primjerena strategija klasne borbe u ideologiji i praksi ideologije.<sup>73</sup> „Evrokomunizam” je, prije nego što

<sup>71</sup> *Das Kapital*, t. III, str. 260, Dietz Verlag, Berlin 1969.

<sup>72</sup> Vid. prilog L. Althussera: *Ideologija i državni ideološki aparati*.

<sup>73</sup> Prilog A. Mazona — unatoč jednostranostima zajedničkim za strukturalističku teoretsku poziciju — poticajno upućuje na razmišljanje o razlikama oblika i obličja kapitalnog totaliteta te potrebi njihova istraživanja i sa stanovišta *klasne borbe* u ideologiji kao materijalnoj praksi.

se taj naziv kao opća oznaka ustalio, nakon samorefleksije o posebnosti vlastite (zapadnoevropske) situacije, na prvim koracima naišao na ozbiljne, još neistražene, posebnosti u svakoj zemlji koju hitre sistematizacije pokretâ olako prekrivaju nazivom „evrokomunizam”. Mišljenje u formulama ustupa pred mišljenjem *razlika*. Mišljenje razlika i djelovanje u njima prava je šansa da se iznese na vidjelo i da se promakne revolucionarno mišljenje prakse kao sadržajna, u sebi složena, oposebljena cjelina. Kapitalsko društveno ustrojstvo (unutar nacionalnih granica i preko njih) već je objelodanilo volju za moći kao širenje društvene kontrole po načelima *ekvivalentnosti* (produktivizma i jednoobraznosti), čineći tako usporedivim ono što je heterogeno, prostim apstrahiranjem i niveliranjem razlika. Pri tom se — kako s pravom tvrdi Maffesoli<sup>74</sup> — prosto postojanje drugoga pokazuje kao *provokacija*; da se ne bi postalo „dručkijim” i za sile (izričite i skrivene represije) provokativnim, „logična” je *interiorizacija* jedinke i grupe u sustav kapitalskog racionaliteta. Biti uman znači prihvatiti postojeće onakvim kakvo ono jest (Horkheimer).

Ta „logičnost” po sebi je razumljiva i iz vidokruga ideje, ideologije i prakse „jednog modela” socijalizma koji se nastoji prikazati svjetskim-univerzalnim: namjesto stvaralaštva revolucionarnu se praksu, i ne s malim uspjehom, snizuje u rang *oponašanja* modelskog slučaja socijalizma. U biti, tu su na djelu iste tendencije koje tiska egzistencija kapitala. Tendencije koje kao „socijalističke” prenosi samooznačeni nosilac apsolutnog znanja. Kapitalizam i takav socijalizam (gledani iz ugla njihove nivelirajuće totalizacije) javljaju se u našem vremenu kao dvije volje za moći. Volje da se, raspoloživom moći, svijest i svijet oslobode „slučajnog”, „posebnog” i „osebičnog” u ime obostrane nakane poravnavanja svih razlika u okružju dosega moći. Dvije ideologije, dva unutar sebe „neprotuslovna” suprotstavljena svjetonazora, dva sustava koji se nastoje oblikovati u dva totaliteta (*etatističko ustrojstvo socijalizma i svjetski sistem socijalizma*, te kapitalski društveni planetarno rasprostrući racionalitet) streme zaposjedanju cjeline života. Revolucionarno mišljenje/djelovanje danas su — stiješnjeni tim planetarnim ideologijskim (i vojnim) moćima — pred zadaćom stalnog otkrivanja spasonosnog značenja i oslobodilačke moći (ne onog općeg, poravnavajućeg, univerzalnog načela brisanja razlika) *upravo zasebičnog*.

<sup>74</sup> Vid. M. Maffesoli, *Logika dominacije*.

Kao da se, ne samo u mišljenju, ponavljaju momenti posthegelovske situacije. Samo se kroz sustav može zadobiti puna jasnoća i poredak.<sup>75</sup> S Hegelom je, na jedan način, ozbiljena misao izlaganja filozofijskog sustava pod vidom jedne ideje. Danas je ta ambicija — kako misli Heidegger — već na drugi način ozbiljena: ispunjenje, dovršavanje metafizike u sustavu kibernetičkih zahvata. Kibernetički zahvat potrebuje model; Bertalanffyeva teorija sistema, primjerice, sasvim dobro — iz vidokruga moderne matematizirane znanosti — prezentira odnos „model-sistem”<sup>76</sup>. No, model se, kao samostalna i osamostaljena apstrakcija i redukcija bogatstva zbiljskog života pokazuje mjerodavnim za ustrojstvo društvenog sustava. Konstrukcija modela života postaje u našem vremenu poprište ideologijske eksplikacije volje za moći: brisanje razlike unutar sustava života, postaje jemstvo (pretpostavka i posljedica) dobrog funkcioniranja modela i prilagodbe života modelu. Hegelova je umna totalizacija — osiromašena prirodom mogućnosti svođenja života na račun i broj — posve bezazlena u usporedbi s totalizacijama unutar kapitalskog racionaliteta i totalizacijama unutar racionaliteta etatičkog ustrojstva socijalizma. Briga za puninu *ljudskog* napretka prekrivena je brigom za progresivno osvajanje svega što jest, dakle i čovjeka. Ideologija tako shvaćenog progressa, po mjeri vlastita napredovanja, može biti samo progresija ideologijskog prožimanja cjeline koja se konačno shvaća kao dobro uređen i modelu (volji za moći i modernom znanju u službi te volje) *primjeren sustav*. Novovjekovna ideja zajednice iz uma, s kapitalskim racionalitetom i etatičkim ustrojstvom socijalizma, primiče se svome — neočekivanom — ispunjenju: ljudski *ingenium* primjerava zajednicu volji koja je shvaćena kao nedogledno osvajanje i prožimanje svega sintezom djelujuće političke, znanosti prožete volje. Socijalizam, tzv. „znanstveni socijalizam” i njegova „znanstvena ideologija”, të ideologija „znanstveno tehnologijske revolucije” slijede tu ideju napretka — na račun revolucije same.

Otpori Hegelovoj umnoj totalizaciji svega što jest nisu ostali za nama. Otpori totalizaciji svega što jest u zahvatu kapitalskog racionaliteta i racionaliteta etatičkog ustrojstva socijalizma (i njihovim poravnavajućim ideologijama) ocrtavaju i otpor progresiji totaliza-

<sup>75</sup> M. Heidegger: *Identität und Differenz*, Günter Neske, Pfullingen 1957, str. 56.

<sup>76</sup> Uspor. L. v. Bertalanffy: *General System Theory*, New York 1976, str. 15.

cije života. Zato i višekratno ponavljano pitanje: čemu još filozofija — postaje smisljeno kad se ono misli iz krize ljudstva, iz uvida u sužavanje prostora i samom pitanju o zbilji života. Čemu još filozofija — pitanje je koje oživljuje u *stjecanju* upitnosti povijesne — s povjerenjem u um — nošene predaje, sadašnjosti i neosigurane budućnosti. Brižno pitanje: čemu još filozofija — jedno je u *biti* optimističko pitanje. Ono se raspituje o tome kako probuditi pitanje o moći zasebičnog uvažavanjem autoriteta povijesno djelujućih sila. No, Hegel je u pravu: „Slijediti vlastito uvjerenje zacijelo je više nego predavati se autoritetu, ali okretanjem ‚smatranja treba takvim‘ (Das Daführhalten) na osnovu autoriteta u ‚smatranje takvim‘, na osnovu vlastitog uvjerenja nije nužno promijenjen njegov sadržaj i nije na mjesto zablude stupila istina”<sup>77</sup>. Autoritet — zabluda — istina! Sva tri relata i njihove međusobne relacije, iz rečene upitnosti, istom treba problematizirati. Valja ih problematizirati da bi se odgovorno promislilo i po mjeri povijesti odjelotvorilo ono treće što je u okružju oba navedena tipa racionaliteta sniženo na rang pukog subjektivizma. Riječ je o *samoupravljanju*. Samoupravljanje se može misliti iz različitih aspekata. Ono se, međutim, tek dostatno misli iz *biti čovjeka*, to jest iz *cjelokupnosti odnosno izravnog vladanja udruženih proizvođača materijalnim i duhovnim proizvodnim snagama društva*.

Samoupravljanje (ideja i zbilja nastajanja novoga racionaliteta) utemeljuje se, ponovimo još jednom, na proizvođenju ljudske biti kao vladanja udruženih slobodnih proizvođača cjelinom materijalnih i duhovnih proizvodnih snaga društva. To vladanje *jest bit čovjeka*<sup>78</sup> — bit čovjeka kao cjelokupnost toga vladanja. Nastajuće samoupravljanje, koje se oklijevajući probija kroz protuslovlja „starog” i „novog”, „zna” za vlastiti *negativan* odnos naspram etabliranim obim tipovima društvenog racionaliteta. Pozitivan odnos naspram istini vlastitih pretpostavki i prostoru konkretno-povijesnih ciljeva tek se zadobiva. Zadobivanje toga pozitivnoga ne može ići mimo povjesnosti pitanja o biti i međusobnom odnosu autoriteta, zablude i istine bivstvovanja. Preobrazbom ljudskog uma u političku (samo)volju, prožetu znanošću, i

<sup>77</sup> G. W. F. Hegel: *Phänomenologie des Geistes*, Felix Meiner, Hamburg 1952. str. 68.

<sup>78</sup> U prilogu Maffesolia, na djelu je zamjena teza: momenti razvoja su bar u teoriji ostali za nama, dobivaju rang mjerdavnosti ocjene cjeline ideje samoupravljanja kakva se razvija u Jugoslaviji.

tehnikom totalizacije ta su pitanja i odgovori na njih zadobili sadržaje koji — „napretkom” marksizma u ideologijsko kritičkoj i znanstveno ideologijskoj varijanti — ispuštaju, obje na svoj način, proizvođenje ljudske biti.

\*  
\*\*

Na kraju: što je s razvijanjem ideologije radničke klase? Odgovor tek treba izraditi. Izrada odgovora pretpostavlja — ovdje tek skiciranu — analizu povijesnih načina tvorenja, proizvođenja i samoproizvođenja ideologije kao materijalne prakse, sa oslonim tačkama na *cameru obscuru rada i ideologije* unutar cjeline, oblika i oblička opstojećih i nastajućih tipova društvenog racionaliteta. Stoga se odatle može razviti odgovor na pitanje o ideologiji radničke klase. Odgovor će, osim onog općeg, usmjeriti mišljenje/djelovanje i na sadržaje „posebnog” — što je i uvjet povijesno primjerenog, odgovornog mišljenja/djelovanja. Prilozi sabrani u dva dvo-broja *Marksizma u svetu* — pod općim naslovom *Marksizam o ideologiji*, kritički čitani, vjerojatno će — makar i višestruko posredovano, što odgovara naravi filozofijskog i znanstvenog rada — sudjelovati u promicanju upitnosti o kakvoj je dijelom bilo riječi i na prethodnim stranicama.